

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ Ν.Ο.Π.Ε.
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΤΟΜΕΑΣ Α΄ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2005-2006

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του Δημητρίου Νικ. Συκαρά
ΑΜ 680 ΠΜΣ

ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑ ΤΕΧΝΗΤΗ ΓΟΝΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΟΝΤΟΣ ΠΑΤΕΡΑ

Επιβλέποντες

Αν. Καθηγήτρια Ξένη Σκορίνη-Παπαρρηγοπούλου
Καθηγητής Νικόλαος Λιβάνης

Αθήνα 2007

Περιεχόμενα

Μέρος Πρώτο: Γενικά.....	5
I. Έννοια της μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής.....	5
II. Η νομική φύση του γεννητικού υλικού.....	7
III. Το ζήτημα του κληρονομητού του γεννητικού υλικού.....	10
IV. Οι αντιρρήσεις στη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση.....	11
V. Νομική αξιολόγηση της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης σε σχέση με συνταγματικές διατάξεις.....	16
VI. Η ιστορική εξέλιξη της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης και η διεθνής αντιμετώπισή της.....	22
 Μέρος Δεύτερο: Η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση στο ελληνικό δίκαιο....	25
I. Το προϊσχύσαν δίκαιο.....	25
II. Το ισχύον δίκαιο.....	32
A. Το άρθρο 1457 ΑΚ.....	32
1. Οι προϋποθέσεις της μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής.....	33
α. Ασθένεια ή κίνδυνος θανάτου του άνδρα.....	33
β. Ειδική συναίνεση για post mortem τεχνητή αναπαραγωγή.....	35
γ. Δικαστική άδεια.....	38
δ. Χρονικά όρια.....	40
2. Ειδικότερα ζητήματα.....	42
α. Μεταθανάτια ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση.....	42
β. Θάνατος και των δύο συζύγων ή συντρόφων.....	46
γ. Προαποβίωση της συζύγου ή συντρόφου.....	47
δ. Μεταθανάτια σύλληψη με φυσιολογικό τρόπο.....	47
3. Οι συνέπειες της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης στο δίκαιο της συγγένειας – Η θεμελίωση της πατρότητας.....	48
α. Έγγαμο ζεύγος με δικαστική άδεια.....	48
β. Έγγαμο ζεύγος χωρίς δικαστική άδεια.....	49
γ. Άγαμο ζεύγος.....	51

Μέρος Τρίτο: Τα ζητήματα κληρονομικού δικαίου.....	52
I. Πριν από το νόμο 3089/2002.....	52
II. Μετά το νόμο 3089/2002.....	58
III. Ειδικότερα ζητήματα.....	62
A. Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και διαδοχή από διαθήκη.....	62
B. Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και παράλειψη μεριδούχου.....	63
Γ. Άρνηση της συζύγου ή συντρόφου να κυοφορήσει.....	64
 Μέρος Τέταρτο: Επιλογικά.....	65
 Συντομογραφίες.....	66
Βιβλιογραφία: I. Βιβλία.....	67
II. Άρθρα.....	70

Μέρος Πρώτο: Γενικά

Ι. Έννοια της μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής

Με την εξέλιξη τις τελευταίες δεκαετίες των ιατρικών μεθόδων υποβοήθησης στην αναπαραγωγή του ανθρώπου¹, μια γυναίκα μπορεί μετά το θάνατο του συζύγου ή του συντρόφου της να αποκτήσει παιδί του οποίου πατέρας θα είναι ο νεκρός σύζυγός ή σύντροφός της. Η δυνατότητα αυτή της *μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής* μπορεί να πραγματοποιηθεί με δύο τρόπους. Συγκεκριμένα είτε με τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση (in vivo ή in vitro) είτε με τη μεταφορά στο σώμα της γυναίκας κρυοσυντηρημένου γονιμοποιημένου ωαρίου². Σε κάθε δηλαδή

---

¹ Γενικά για της μεθόδους τεχνητής αναπαραγωγής του ανθρώπου βλ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Ι., «Η επίδραση των νέων μορφών τεχνητής αναπαραγωγής του ανθρώπου στη διαμόρφωση του ελληνικού δικαίου της συγγένειας», *Αρμ.* 1995, 277 = ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 199-200· ΚΟΥΤΣΕΛΙΝΗΣ Α., *Βασικές αρχές βιοηθικής, ιατρικής δεοντολογίας και ιατρικής ευθύνης*, Επιστημονικές Εκδόσεις «Γρ. Παρισιάνος», Αθήνα, 1999, 227-240· ΚΟΥΤΣΕΛΙΝΗΣ Α. – ΜΙΧΑΛΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ Μ., «Σκέψεις και νεώτερες απόψεις για την τεχνητή γονιμοποίηση», *ΠοινΧρ* 1980, 305-312· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 3^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, 199-200· ΣΚΟΡΙΝΗ-ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ Ξ., «Σημείωση στην ΠρωτΗρακλ 31/5803/176/1999», *ΝοΒ* 2000, 497.

² ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ Θ., *Η τεχνητή αναπαραγωγή στον Αστικό Κώδικα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, 56· Ο ΙΔΙΟΣ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 207. Πρβλ. και τον ορισμό που δίνει ο ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Ι., *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης και της συγγένειας*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, 4, κατά τον οποίο μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση (post mortem) είναι η γονιμοποίηση ωαρίου γυναίκας (ή άλλης δότριας) με σπέρμα του αποβιώσαντος συζύγου ή συντρόφου της (ή τρίτου δότη, μετά το θάνατο του συζύγου ή συντρόφου)· ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ Ν., «Η ίδρυση της συγγένειας με τον πατέρα μετά τον ν. 3089/2002», *ΧρΙΔ* 2003, 502· Ο ΙΔΙΟΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με χρήση ξένου γεννητικού υλικού», *ΧρΙΔ* 2005, 668· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ Ε., *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο - Η ειδική ελληνική νομοθεσία: Νόμοι 3089/2002 και 3305/2005*, β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, 1 και 37. Βλ. και «γλωσσάριο» σε ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Ι., «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 225.

Για την τεχνητή γονιμοποίηση εν γένει βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ., «Εισαγωγικές παρατηρήσεις στη συγγένεια και άρθρα 1463-1464», σε ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ ΑΠ. – ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ ΜΙΧ., *Αστικός Κώδιξ*, Αθήνα, 1991, 525-536.

περίπτωση η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση συναρτάται με την έννοια της κρυοσυντήρησης του γεννητικού υλικού, ώστε αυτό να είναι διαθέσιμο για να χρησιμοποιηθεί μετά το θάνατο του δότη³.

Πρέπει να επισημανθεί ότι στην παρούσα εργασία οι όροι (μεταθανάτια ή post mortem τεχνητή) αναπαραγωγή και (μεταθανάτια ή post mortem τεχνητή) γονιμοποίηση χρησιμοποιούνται, καταρχήν, εναλλάξ ως ταυτόσημοι. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρείται, η ερμηνεία αυτή των όρων τεχνητή γονιμοποίηση και τεχνητή αναπαραγωγή τροφοδοτείται από τη γλωσσική σύμβαση που καθιερώνει ο ίδιος ο νόμος, όταν ταυτίζει την τεχνητή γονιμοποίηση με την υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή γενικά⁴, παρότι ο όρος «γονιμοποίηση» έχει και μια ειδική έννοια, με την οποία διακρίνεται από τον όρο «εμφύτευση»⁵.

Βασικό χαρακτηριστικό, λοιπόν, της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης - αλλά όχι μόνο- είναι ο *ετεροχρονισμός*. Απόρροια ακριβώς αυτού του ετεροχρονισμού είναι μοιραία και η ανατροπή οικονομικών καταστάσεων και κληρονομικών δικαιωμάτων, η δημιουργία συγγενειών, εν τέλει δε μια αναταραχή στην οικογενειακή και κληρονομική τάξη⁶. Αυτές ακριβώς οι αναταραχές και η αντιμετώπισή τους από την έννομη τάξη μας θα αποτελέσουν το αντικείμενο αυτής της μελέτης.

---

³ Για την διαδικασία και τον τρόπο της κρυοσυντήρησης γεννητικού υλικού στους -196° C με υγρό άζωτο βλ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ Ε., *Οικογενειακό Δίκαιο, Τόμος II*, Τρίτη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, 17-18· Η ΙΔΙΑ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή με κρυοσυντηρημένο γεννητικό υλικό», *ΧρΙΔ* 2001, 769-770· ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ Α., «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη – Μια δικαιοσυγκριτική επισκόπηση», σε ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 174-175.

⁴ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 502. Πρβλ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 769, η οποία ορίζει ως υποβοηθούμενη (ή τεχνητή) αναπαραγωγή τη δημιουργία απογόνων με ιατρική βοήθεια χωρίς σεξουαλική επαφή.

⁵ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 1, υποσ. 1.

⁶ ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ Γ., «Σύγχρονα προβλήματα του οικογενειακού δικαίου», σε ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΑΤΡΩΝ, *Νομικά Ανάλεκτα I*, Πάτρα, 1989, 18, 20· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ Θ., «Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem», *Νόμος – Αφιέρωμα στον Νικόλαο Σ. Παπαντωνίου*, Θεσσαλονίκη, 1996, 645-646· Ο ΙΔΙΟΣ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου από τις εφαρμογές της γενετικής τεχνολογίας», σε ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Συμβολές III – Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 80.

Ευθύς εξαρχής πρέπει να σημειωθεί ότι δεν πρόκειται για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, όταν το παιδί έχει γεννηθεί *post mortem*, αλλά ύστερα από ομόλογη ή ετερόλογη εν ζωή τεχνητή γονιμοποίηση ή με φυσιολογική διαδικασία είτε με τον ήδη νεκρό σύζυγο είτε με τρίτο. Ανάλογα με το αν η γέννηση έγινε μέσα στις τριακόσιες ημέρες από το θάνατο του συζύγου ή μεταγενέστερα θα κριθεί το αν το παιδί θα γεννηθεί καλυπτόμενο από τεκμήριο του άρθρου 1465 § 1 ΑΚ ή θα είναι τέκνο γεννημένο χωρίς γάμο⁷.

Πριν όμως προχωρήσουμε στα κατ' ιδίαν ζητήματα της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης είναι απαραίτητη η προσέγγιση ορισμένων γενικότερων ζητημάτων, όπως η νομική φύση και το κληρονομητό του γεννητικού υλικού. Σκόπιμο είναι επίσης να καταγράψουμε την επιστημονική συζήτηση υπέρ και κατά της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης και να αξιολογήσουμε το επιτρεπτό της σε σχέση με συνταγματικές διατάξεις. Εν συνεχεία θα γίνει μια συνοπτική καταγραφή της ιστορικής εξέλιξης του θέματος και της διεθνούς αντιμετώπισής του, θα περιγραφεί το προϊσχύσαν δίκαιο και εν τέλει θα παρουσιαστούν οι ισχύουσες στη χώρα μας ρυθμίσεις και οι συνέπειές τους στο δίκαιο της συγγένειας και στο κληρονομικό δίκαιο.

II. Η νομική φύση του γεννητικού υλικού

Το αφετηριακό ερώτημα για το επιτρεπτό της κρυοσυντήρησης του γεννητικού υλικού συναρτάται με το ζήτημα αν το υλικό αυτό περιέχει μέσα του ανθρώπινη ζωή και ποια είναι η νομική του φύση. Πρόκειται, όπως εύκολα μπορεί να αντιληφθεί κανείς για ένα ζήτημα εριζόμενο, καθώς φέρει μια ιδιαίτερα έντονη ηθική και ιδεολογική χροιά⁸. Ευθύς εξαρχής πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι από ιατρική σκοπιά ότι η εξατομικευμένη ζωή του συγκεκριμένου ανθρώπου αρχίζει να δημιουργείται μετά τις δεκατέσσερις ημέρες από τη γονιμοποίηση του ωαρίου, οπότε

---

⁷ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 502. Για τα ζητήματα θεμελίωσης της πατρότητας βλ. αναλυτικά κατωτέρω στην ενότητα που αφορά το ισχύον δίκαιο.

⁸ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών και γονιμοποιημένων ωαρίων και από τη δημιουργία μονογονεϊκής οικογένειας με υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», σε *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 557.

και αρχίζει να αναπτύσσεται η νωτιαία χορδή, που είναι ο πρόδρομος του νευρικού συστήματος⁹.

Γίνεται εύκολα λοιπόν αντιληπτό ότι το δίκαιο δεν είναι έτοιμο να αναγορεύσει σε υποκείμενο δικαίου το κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο ή το κρυοσυντηρημένο σπέρμα. Νομικά κείμενα που καλούνται να ρυθμίσουν ορισμένες πτυχές του προβλήματος αυτού χρησιμοποιούν ήδη αντί του όρου «άνθρωπος» τον όρο «ανθρώπινο ον», αποκαλύπτοντας έτσι τη νέα διάσταση του δικαίου του μέλλοντος. Η επιστήμη δυσκολεύεται να αποφανθεί αν πρόκειται εδώ για υποκείμενο ή αντικείμενο του δικαίου ή για κάποια τρίτη κατηγορία, νέα κατηγορία¹⁰.

Σύμφωνα με την επικρατούσα ιδίως στη Γερμανία άποψη, το σπέρμα είτε νωπό είτε κρυοσυντηρημένο, πρέπει να χαρακτηρίζεται ως *πράγμα*, κατ' εξειδίκευση της γενικότερης θέσης ότι τα μέλη ή στοιχεία του ανθρώπινου σώματος που αποχωρίζονται οριστικά από αυτό γίνονται αυτοτελή πράγματα. Κατά μία δεύτερη άποψη, το σπέρμα, παρόλο που βρίσκεται έξω από το ανθρώπινο σώμα, είναι υλικά αυθύπαρκτο, εξακολουθεί να συνδέεται λειτουργικά με το δότη του, αφού γι' αυτόν δεν παύει να εκφράζει τη δυνατότητά του να αποκτήσει φυσικούς απογόνους. Δεν είναι συνεπώς πράγμα, αλλά στοιχείο της προσωπικότητας του δότη. Τέλος, μια ενδιάμεση άποψη προκρίνει τη μικτή φύση του σπέρματος ως πράγματος και ως «υπολείμματος της προσωπικότητας»¹¹. Έτσι το γερμανικό Ακυρωτικό σε απόφασή του το 1993 έκρινε ότι η υπαίτια καταστροφή κρυοσυντηρημένου σπέρματος του δότη από την τράπεζα στην οποία φυλασσόταν αποτελεί προσβολή της προσωπικότητάς του, υπό την έννοια της βλάβης του σώματός του σύμφωνα με την § 823 I BGB. Εφαρμόζοντας μάλιστα το δικαστήριο στην περίπτωση αυτή την § 847

---

⁹ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 19· Η ΙΔΙΑ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 38-41.

¹⁰ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Α., «Το ιδιωτικό δίκαιο στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα», *Δτ4*, 2004, 728-731· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ Ε., «Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο που βρίσκονται έξω από το ανθρώπινο σώμα – Η νομική τους φύση και μεταχείριση κατά το αστικό δίκαιο (προβλήματα εξωσωματικής γονιμοποίησης)», *Αρμ.* 1999, 465-479.

¹¹ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο», 466-467· Η ΙΔΙΑ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 19-20 και 23-24· ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών», 557-558· ΠΑΪΣΙΔΟΥ Ν., «Κρυοσυντηρημένο έμβρυο: ένα πολυδιάστατο νομικό ζήτημα της Βιοτεχνολογίας», *ΕΛΛΔνη* 1994, 1474-1477.

I BGB, επιδίκασε στο δότη χρηματική ικανοποίηση για ηθική βλάβη ύψους 25.000 γερμανικών μάρκων¹².

Όσον αφορά δε το γονιμοποιημένο ωάριο, που επίσης έχει να κάνει με την μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, υπάρχει μεγαλύτερος δισταγμός για να χαρακτηριστεί ως πράγμα, αφού με τη γονιμοποίηση έχει γίνει ένα επιπλέον βήμα προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ανθρώπινης ζωής, σε σημείο να υποστηρίζεται η άποψη ότι το γονιμοποιημένο ωάριο είναι *υποκείμενο* και όχι αντικείμενο δικαίου και είναι επομένως δυνατή η άσκηση πάνω του «δικαιώματος γονικής μέριμνας»¹³.

Εκτός από τις παραπάνω απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με τη νομική φύση των γαμετών και των γονιμοποιημένων ωαρίων, προτείνονται άλλες δύο απόψεις. Η πρώτη τα χαρακτηρίζει *εκτός συναλλαγής πράγματα*. Η άποψη όμως αυτή είναι εκτεθειμένη στην αντίρρηση ότι ακόμη και η διασταλτική ερμηνεία της διάταξης του άρθρου 966 ΑΚ δύσκολα θα μπορούσε να ανεχθεί ότι η χρήση γαμετών και γονιμοποιημένων ωαρίων στοχεύει στην εξυπηρέτηση κοινού ή γενικού δημόσιου συμφέροντος, που είναι το κοινό χαρακτηριστικό των εκτός συναλλαγής πραγμάτων. Μια επιπλέον αντίρρηση έχει να κάνει με το ότι η αποδοχή μιας τέτοιας άποψης θα είχε ως αποτέλεσμα την απαγόρευση της ετερόλογης γονιμοποίησης και της δωρεάς γαμετών, πράγμα το οποίο θα δημιουργούσε συστηματική αντινομία εντός του ΑΚ, καθώς μετά το νόμο 3089/2002 ρητά επιτρέπονται οι δραστηριότητες αυτές¹⁴.

Η δεύτερη άποψη κατευθύνει το ζήτημα της νομικής φύσης του γεννητικού υλικού στην προβληματική του *δικαιώματος προσδοκίας*, δηλαδή του δικαιώματος για τη γέννηση του οποίου δεν έχουν συμπληρωθεί όλα τα απαραίτητα στοιχεία,

---

¹² ΧΡΙΣΤΑΚΑΚΟΥ-ΦΩΤΙΑΔΗ Κ., «Παρέμβαση», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 283 επ.· Η ΙΔΙΑ, «Γενετική και προστασία της προσωπικότητας [Σκέψεις με αφορμή την απόφαση BGH, 9.11.1993 – VI ZR 62/93, NJW1994, 127]», *ΚριτΕ* 1994/2, 353-365. Βλ. επίσης ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ Κ., «Παρατηρήσεις στο Σχέδιο Νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή», *ΧρΙΔ*, 2002, 586-590.

¹³ Βλ. αναλυτικά ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο», 467-468, όπου αναπτύσσονται και άλλες θεωρίες που έχουν υποστηριχθεί ιδίως στη Γαλλία· ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών», 557-558, με περαιτέρω παραπομπές· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 215-216.

¹⁴ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών», 558-559.

υπάρχει όμως πρόβλεψη ότι θα συμπληρωθούν. Όμως και αυτή η άποψη επικρίνεται με το σκεπτικό ότι για τη δημιουργία ανθρώπινης προσωπικότητας από σπέρμα ή ωάριο δεν έχει συμπληρωθεί κανένα στοιχείο ούτε υπάρχει η βεβαιότητα ότι θα συμπληρωθεί¹⁵.

Όσον αφορά τη *σύμβαση διατήρησης του σπέρματος* που καταρτίζει ο δότης με την τράπεζα, παρατηρείται ότι είναι μια ιδιότυπη συμφωνία που παρουσιάζει ομοιότητες με την παρακαταθήκη. Η τράπεζα αναλαμβάνει την υποχρέωση να διαφυλάξει το σπέρμα σε κατάλληλη θερμοκρασία και να το αποδώσει, όταν της ζητηθεί, ο δε δότης την υποχρέωση να καταβάλει την αμοιβή (822 ΑΚ). Η διάθεση του σπέρματος απαγορεύεται χωρίς την άδεια του δότη (824 ΑΚ). Ο δότης δικαιούται άλλωστε να αξιώσει την παράδοση του σπέρματος, ακόμα και αν δεν έχει παρέλθει η προθεσμία φύλαξής του (827 ΑΚ), ενώ η τράπεζα δεν μπορεί να αποδώσει το σπέρμα πριν παρέλθει το χρονικό διάστημα που συμφωνήθηκε (828 ΑΚ). Όσον αφορά τους δικαιούχους ανάληψης του σπέρματος, αυτό πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ειδικής συμφωνίας, αφού το σπέρμα είναι στενά συνδεδεμένο με το δικαίωμα στην προσωπικότητα του δότη. Τρίτα πρόσωπα δεν μπορούν, συνεπώς, να αξιώσουν την παράδοση του σπέρματος χωρίς τη συναίνεση του δότη. Ούτε όμως και ο δότης μπορεί να το διαθέτει κατ' αρέσκειαν. Η ηθική, ο νόμος και τα δικαιώματα των άλλων επιβάλλουν περιορισμούς στην άσκηση του δικαιώματος. Υποστηρίζεται όμως ότι ασφαλώς η επιθυμία του δότη να γονιμοποιηθεί με το σπέρμα του ή σύζυγός του μετά το θάνατό του, εμπίπτει στα νόμιμα όρια¹⁶.

III. Το ζήτημα του κληρονομητού του γεννητικού υλικού

Σε περίπτωση που πριν από τη χρησιμοποίηση κρυοσυντηρημένου γεννητικού υλικού, ο δότης ή οι δότες πεθάνουν, τίθεται ερώτημα για την τύχη του υλικού αυτού. Γίνεται ερμηνευτικά δεκτό στη θεωρία ότι το γεννητικό υλικό δεν αποτελεί αντικείμενο κληρονομικής διαδοχής, επειδή δεν είναι πράγμα, ώστε να κληρονομείται, αλλά είναι ταυτόχρονα και στοιχείο της προσωπικότητας του δότη και ως τέτοιο είναι ακληρονόμητο. Προέχει επομένως η φύση του γεννητικού υλικού ως

---

¹⁵ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών», 559-560.

¹⁶ ΜΟΥΖΟΥΛΑΣ Γ., «Τεχνητή γονιμοποίηση – Οι εξελίξεις στη γενετική ως επιταγή εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου», *ΝοΒ* 1991, 994-999.

στοιχείου της προσωπικότητας. Περαιτέρω τίθεται το ερώτημα, αφού αποκλείονται οι κληρονόμοι, μήπως η απόφαση για την τύχη του γεννητικού υλικού περιορίζεται στον επιζώντα σύζυγο. De lege ferenda προτείνεται η θέσπιση υποχρεωτικής δήλωσης του δότη γεννητικού υλικού, για την τύχη του γεννητικού υλικού σε περίπτωση θανάτου του. Εννοείται βεβαίως ότι αν πρόκειται για κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο θα πρέπει να υπάρχει κοινή δήλωση του άνδρα και της γυναίκας¹⁷.

IV. Οι αντιρρήσεις στη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση

Η μετά το θάνατο του συζύγου/συντρόφου γονιμοποίηση με κρυοσυντηρημένο γεννητικό του υλικό, καθώς και η μεταθανάτια εμφύτευση γονιμοποιημένου ωαρίου, όπως προσδιορίστηκε παραπάνω, δημιουργούν σοβαρές αντιρρήσεις, οι οποίες άπτονται πρωτίστως του *συμφέροντος του τέκνου* που θα γεννηθεί με τις μεθόδους αυτές. Ειδικότερα με τη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή δημιουργείται ένα παιδί «κατά παραγγελία» ορφανό από πατέρα. Είναι αυτονόητη παράμετρος της post mortem τεχνητής γονιμοποίησης ότι το παιδί δε θα γνωρίσει τον πατέρα του και κατά συνέπεια δε θα ανατραφεί και από τους δύο γονείς του, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην περίπτωση της μοναχικής άγαμης γυναίκας που καταφεύγει στην τεχνητή γονιμοποίηση για να αποκτήσει τέκνο. Τίθεται, επομένως, το ερώτημα για το επιτρεπτό της μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής, καθώς υποστηρίζεται ότι κάτι τέτοιο αντίκειται στο συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί με αυτό τον τρόπο. Το ερώτημα αυτό αποτελεί ειδικότερη έκφραση του ερωτήματος για τη στάση του νομοθέτη, αλλά και της κοινωνίας, απέναντι στη δημιουργία μονογονεϊκής οικογένειας, ενώ συναρτάται και με το ότι η ανθρώπινη ύπαρξη καθίσταται αντικείμενο συναλλαγής¹⁸.

---

¹⁷ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 771-772· Η ΙΔΙΑ, «Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο», 472-473.

¹⁸ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 56-57, ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 772· ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ Ν., «Παρατηρήσεις στο ν. 3089/2002», *ΧρΔ* 2003, 186-187· ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών», 561-562· ΠΑΪΣΙΔΟΥ, «Κρυοσυντηρημένο έμβρυο», 1477. Για την κριτική στην μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση βλ. και ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 186-189.

Μία άλλη παράμετρος που επισημαίνεται έχει να κάνει με τη «*νοσηρότητα*» της όλης ιδέας της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης, αλλά και με τη «*νοσηρότητα*» της ίδιας της μητέρας, που δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με την ιδέα του θανάτου του συντρόφου της και επιμένει στη διαιώνιση της σχέσης μαζί του, επιθυμώντας να γεννήσει ένα παιδί καταδικασμένο εκ των προτέρων να είναι ορφανό. Μια τέτοια μητέρα, με τέτοιες εμμονές, δεν είναι ίσως κατάλληλη να αναθρέψει, και μάλιστα μόνη της, ένα παιδί¹⁹.

Με παρόμοια θεμελίωση καταγράφονται ζητήματα που έχουν να κάνουν με το ότι το παιδί που θα γεννηθεί με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση θα είναι ένας *κατά παραγγελία κληρονόμος* με δεδομένη την ορφάνια ως καρπός μιας εγωκεντρικής επιθυμίας της μητέρας του, ενώ ταυτόχρονα δε θα εξυπηρετείται το συμφέρον του να μεγαλώσει σε μία φυσιολογική οικογένεια.

Από μία άλλη πλευρά της θεωρίας επισημαίνεται ότι τα σοβαρότερα προβλήματα στην μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση συνδέονται με την ίδια τη *σκοπιμότητα* της γονιμοποίησης μετά θάνατον: Για να ικανοποιηθεί η ανάγκη για τεκνοποιία, αναγκάζεται (ή καταδικάζεται) το παιδί να μεγαλώσει χωρίς πατέρα και η απόφαση για την κυοφορία και τη γέννησή του είναι ουσιαστικά απόφαση μόνο της μητέρας, η οποία κατά βούλησή της μπορεί να αγνοήσει τη συμβολαιογραφική συναίνεση του συζύγου ή συντρόφου της. Περισσότερο δε αποκρούεται η αναλογική εφαρμογή της διάταξης για χρήση μετά το θάνατο της γυναίκας των κρυοσυντηρημένων ωαρίων της, δηλαδή η υποκατάστατη μητρότητα μετά θάνατο, αφού στην περίπτωση αυτή θα λείπει και το κριτήριο της κοινωνικοσυναισθηματικής συγγένειας²⁰.

Παρατηρούνταν επίσης από νομική σκοπιά υπό το προϊσχύσαν δίκαιο ότι ανέκυπτε θέμα ως προς τη *συγγένεια του παιδιού με τον πατέρα*. Εφόσον η σύλληψη του παιδιού έγινε μετά το θάνατο του πατέρα, η συγγένεια του παιδιού με το δότη του σπερματοζωαρίου δεν συναγόταν πλέον από το γάμο, γιατί ο γάμος είχε λυθεί με το θάνατο του συζύγου. Άρα η μόνη λύση που έμενε ήταν η αναγνώριση

---

¹⁹ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 772· Η ΙΔΙΑ, «Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο», 473.

²⁰ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, «Παρατηρήσεις στο Σχέδιο Νόμου», 589-590.

του παιδιού από τον παππού ή τη γιαγιά της πατρικής γραμμής ή η δικαστική του αναγνώριση με αγωγή της μητέρα ή του ίδιου του παιδιού²¹.

Ταυτόχρονα, από τη μερίδα της θεωρίας που αντιμετωπίζει κριτικά τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση τίθενται και ζητήματα *αντίθεσης στα άρθρα 2 § 1, 5 § 1, 21 § 1, 13 του Συντάγματος* και στις *αρχές του νομικού μας πολιτισμού* γενικότερα²². Στο σημείο αυτό θα καταγραφούν απλώς αυτές οι απόψεις, ενώ στην επόμενη ενότητα θα γίνει αναλυτική αξιολόγηση της τεχνητής γονιμοποίησης με βάση τις συνταγματικές διατάξεις.

Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι ενδέχεται η τεχνητή γονιμοποίηση να αντίκειται στα χρηστά ήθη αλλά και στις ηθικές αξίες του ελληνικού λαού, καθώς γέννηση παιδιού στην ουσία από νεκρό γονέα είναι πράξη αφύσικη και στην α-φυσικότητά της αποτρόπαιη. Ενδέχεται όμως να αντίκειται και στο σεβασμό προς την ελευθερία των ατομικών πεποιθήσεων, η οποία απορρέει από τις ηθικές αξίες, λαμβανομένης υπόψη και της θρησκευτικής ομοιογένειας του ελληνικού λαού, του οποίου η ηθική επηρεάζεται από τη χριστιανική διδασκαλία²³.

---

²¹ ΜΑΡΙΝΟΣ Α., «Γενετική μηχανική και δίκαιο», *Ελλάνη* 1998, 1227.

²² ΒΕΛΛΗΣ Γ., «Ζητήματα από το ν. 3089/2002 για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή (τεχνητή γονιμοποίηση)», *ΧρΙΔ* 2003, 495 και 497. Πρβλ. και ΔΑΣΚΑΡΟΛΗΣ Γ., «Παρατηρήσεις έπειτα από τον νόμον υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (ν. 3089/2002)», *ΧρΙΔ* 2004, 194 επ. = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 223 επ. Επίσης ΚΑΡΑΣΗΣ Μ., «Το Σχέδιο Νόμου για την "Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή" - Κριτική θεώρηση», *ΧρΙΔ*, 2002, 578-582, = *Βιοηθική και βιονομία στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 89-105· Ο ΙΔΙΟΣ, «Βιοτεχνολογία και Δίκαιο», σε ΚΑΡΑΣΗΣ Μ. *Βιοηθική και βιονομία στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 67-68· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η κρίση του οικογενειακού δικαίου μετά τον ν. 3089/2002 για την "Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή"», ό.π., ιδίως 131-134· Ο ΙΔΙΟΣ, «Το νέο σχέδιο νόμου για την "Εφαρμογή των Μεθόδων της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής"», ό.π., ιδίως 159-161 και 165-168. Πρβλ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ Ε., «Η ίδρυση της συγγένειας με τη μητέρα στην περίπτωση του δανεισμού μήτρας: μια νομοθετική πρόταση», *Αρμ.* 1994, 1233-1236 = ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 235-241· ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Η συγγένεια: ίδρυση-ανατροπή-έννομες συνέπειες*, εκδ. Βασ. Κατσαρού, Αθήνα, 2005. Πρβλ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών», 561-562.

²³ ΔΑΣΚΑΡΟΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, , *ΧρΙΔ* 2004, 194 = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, 224-225. Για τις θέσεις της Εκκλησίας στο ζήτημα βλ. ενδεικτικά ΙΕΡΟΘΕΟΣ (Μητροπολίτης Ναυπάκτου και

Υποστηρίζεται επίσης ότι η τεχνητή δυνατότητα γονιμοποίησης μετά θάνατον δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί περιεχόμενο «ατομικού» δικαιώματος, του δικαιώματος αναπαραγωγής. Το δικαίωμα αυτό είναι από τη φύση του απολύτως προσωποπαγές και δεν μπορεί να ασκηθεί από τον φορέα του μέσω διάταξης τελευταίας βούλησης. Έτσι δεν μπορεί να διαθέσει το σπέρμα του με διαθήκη, όπως διαθέτει ένα ποσό υπέρ ευαγούς ιδρύματος, γιατί αυτό θα σήμαινε υποτίμηση της ανθρώπινης ζωής ως αξίας· ούτε ακόμη όπως διαθέτει όργανα του σώματός του για μεταμόσχευση, γιατί με την προσφορά οργάνων για μεταμόσχευση προσφέρει το σώμα του χάριν των άλλων, ενώ με τη διάθεση του γεννητικού υλικού δημιουργεί μια νέα ζωή χωρίς να μπορεί να αναλάβει τις ευθύνες που συνδέονται με την πράξη αυτή, καθώς το δικαίωμα τεκνοποίησης συνδέεται άρρηκτα με την υποχρέωση ανάληψης των σχετικών ευθυνών²⁴.

Οι ανωτέρω όμως αναπτυσσόμενες θέσεις αντικρούονται από άλλο μέρος της θεωρίας. Ειδικότερα υποστηρίζεται ότι με τα σημερινά δεδομένα η μονογονεϊκή οικογένεια είναι αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία. Η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση είναι πράγματι οριακή περίπτωση ιατρικής υποβοήθησης. Ωστόσο η απαγόρευσή της με το επιχείρημα ότι οδηγεί σε σύλληψη και γέννηση παιδιών, τα οποία εξ ορισμού θα έχουν ένα μόνο γονέα –τη μητέρα– δεν είναι αυτονόητη. Μια τέτοια απαγόρευση θα σήμαινε ότι το συμφέρον του παιδιού επιβάλλει να μη γεννηθεί²⁵. Παρατηρείται, άλλωστε, ότι, στο μέτρο που εξασφαλίζονται τα οικογενειακά δικαιώματα του παιδιού, η ίδια η διαβίωση, η ανατροφή και η κοινωνικοποίησή του μέσα σε μια μονογονεϊκή οικογένεια, δε θεωρείται πια πρόβλημα ούτε από τον «παιδοκενρικότερο» των νομοθετών²⁶.

Αγίου Βλασίου), «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή – νέος νόμος (εισήγηση ενώπιον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος την 6^η Οκτωβρίου 2005)», σε www.ecclesia.gr. Ο ΙΔΙΟΣ, *Βιοηθική και Βιοθεολογία*, εκδ. Ι.Μ. Γενεθλίου Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία, 2005· ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Επιτεύγματα της σύγχρονης γενετικής - ηθική θεώρησης*, 3^η εκδ. Αθήνα, 1990. Πρβλ. επίσης ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 177, ο οποίος αναφέρει ότι η παράδοση της χριστιανικής ηθικής θέλει την τεκνοποίηση ως *finis primarius matrimonii*.

²⁴ ΚΑΡΑΣΗΣ., «Το Σχέδιο Νόμου», 581-582, = *Βιοηθική και βιονομία*, 100-102.

²⁵ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ Θ., «Lex dei, lex populi;», *ΧρΙΔ*, 2002, 673-675. Για τις απόψεις υπέρ της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης πρβλ. ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 186-189.

²⁶ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 3 και 45-46.

Άλλωστε μια ενδεχόμενη απαγόρευση θα ήταν αλυσιτελής, καθώς, σε περίπτωση παραβίασής της, το παιδί που θα γεννηθεί θα βρεθεί σε νομική κατάσταση δυσμενέστερη, αφού θα θεωρηθεί τέκνο άγαμης μητέρας. Είναι προτιμότερο, επομένως, αντί για ανεξέλεγκτες ως προς τις προϋποθέσεις τους και αρρύθμιστες ως προς τα αποτελέσματά τους μεταθανάτιες τεχνητές γονιμοποιήσεις, με τελική συνέπεια τη γέννηση παιδιών με αμφισβητούμενο νομικό status, να υπάρχει συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση με αυστηρές προϋποθέσεις και ευνοϊκές για το παιδί συνέπειες, επαληθεύοντας τον παιδοκεντρικό χαρακτήρα του σύγχρονου οικογενειακού δικαίου²⁷.

Τέλος, υπέρ της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης προβάλλεται και το επιχείρημα για την ανάγκη εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας με τα διεθνώς κρατούντα.

Σε σχέση πάντως με τις δύο τελευταίες θέσεις των υποστηρικτών της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης επισημαίνεται αφενός ότι όσον αφορά το συμφέρον του παιδιού παρατηρούνται αντιφατικές θέσεις των υποστηρικτών της ρύθμισης και αφετέρου ότι η νέα ελληνική νομοθεσία αντί να προσαρμοστεί προς τα διεθνή πρότυπα, μάλλον πρωτοτύπησε²⁸.

Παρατηρούμε, λοιπόν, από όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω ότι, όπως σημειώνεται από τη σκοπιά της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας του δικαίου, τα ήδη πραγματωθέντα αλλά και τα προσδοκώμενα επιτεύγματα της βιολογίας και της βιοτεχνολογίας προκαλούν στην ανθρωπότητα δέος, με τη διπλή σημασία της λέξης: θαυμασμό για την αποκρυπτογράφηση των μυστικών της ανθρώπινης ζωής, αλλά και φόβο, συχνά ακαθόριστο, για το ενδεχόμενο κακής χρήσης των διανοιγόμενων δυνατοτήτων βιολογικής επέμβασης στον άνθρωπο. Το διπλό αυτό συναίσθημα φανερώνει ότι η παρατηρούμενη θεαματική πρόοδος της βιολογίας και της βιοτεχνολογίας, έχει ασφαλώς μια πολύ θετική πλευρά, θα μπορούσε όμως να συνοδευτεί και από σοβαρότατες αρνητικές παρενέργειες. Η πρόληψη και η αποτροπή των παρενεργειών είναι έργο κυρίως του νομοθέτη, τόσο σε εθνικό όσο

---

²⁷ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ Έ., «Το Σχέδιο Νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και ο αντίλογος στις αντιδράσεις εναντίον του», *ΧρΙΔ*, 2002, 677-678· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 199-208.

²⁸ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών», 562-563.

και σε διεθνές επίπεδο²⁹. Από τη σκοπιά δε της Κοινωνιολογίας του Δικαίου γεννώνται εξαιρετικά ενδιαφέροντα ζητήματα που έχουν να κάνουν τόσο με την αναγκαιότητα της κρατικής ρύθμισης ή την παραχώρηση πεδίου για αυτορρύθμιση, όσο και ζητήματα που έχουν να κάνουν με τον παιδαγωγικό χαρακτήρα του δικαίου³⁰.

V. Νομική αξιολόγηση της μεταθανάτια τεχνητής γονιμοποίησης σε σχέση με συνταγματικές διατάξεις

Υποστηρίζεται στη θεωρία ότι το *δικαίωμα στην αναπαραγωγή* είναι δικαίωμα συνταγματικά κατοχυρωμένο και αποτελεί ειδικότερη έκφανση του δικαιώματος στην ανάπτυξη της προσωπικότητας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 § 1 του Συντάγματος. Επισημαίνεται μάλιστα ότι, μολονότι ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 δεν είχε υπόψη του τις προόδους της βιοτεχνολογίας, είναι απόλυτα παραδεκτή η ερμηνευτική άποψη ότι με το άρθρο 5 § 1 του Συντάγματος προστατεύεται όχι μόνο το δικαίωμα στη φυσική αλλά και στην τεχνητή αναπαραγωγή, δηλαδή το δικαίωμα να αποκτήσει κάποιος απογόνους χωρίς σεξουαλική επαφή. Όλα αυτά βεβαίως υπό τις προϋποθέσεις που το ίδιο το άρθρο 5 § 1 του Συντάγματος θέτει και όπως αυτές εξειδικεύονται στις κατ' ιδίαν διατάξεις του ΑΚ³¹.

Αν ο αποβιώσας δεν είχε εκφράσει τη σχετική βούλησή του για χρήση γεννητικού υλικού του ή και γονιμοποιημένων με την προοπτική να αξιοποιηθούν σε μεταγενέστερο χρόνο ωαρίων και, συνεπώς, το δικαίωμα ασκείται από τη σύζυγο ή

---

²⁹ ΣΟΥΡΛΑΣ Π., «Το ηθικό δίλημμα του νομοθέτη», *Το Βήμα – Νέες Εποχές*, Κυριακή 18-2-2001, Β69.

³⁰ ΡΕΘΥΜΙΩΤΑΚΗ Ε., *Ρύθμιση ή αυτορρύθμιση; Το παράδειγμα της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003· Η ΙΔΙΑ, «Η βιοηθική και η ρύθμιση της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής», σε Θ.Κ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, Χ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ κ.ά., *Αυτορρύθμιση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, 133-161· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ Θ., *Κοινωνιολογία του δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, ιδίως 31-34, 124-152 και 214-221.

³¹ Για τον προβληματισμό που έχει προκύψει από άποψη Συνταγματικού Δικαίου σε διάφορες χώρες βλ. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ Σ., «Συνταγματικά προλεγόμενα σε ένα ζήτημα βιοηθικής», *ΔιΔικ* 1994, 1091-1093. Πρβλ. και ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 3-4· Η ΙΔΙΑ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 8-9. Επίσης ΜΑΝΕΣΗΣ Α., *Συνταγματικά Δικαιώματα: α' ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις*, δ' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, χ.χ., 129· ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Π., *Ατομικά Δικαιώματα*, τόμος Β', β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, 1331-1332 και 1337-1339.

τη σύντροφο του νεκρού, αγνοείται η ιδιομορφία του γεννητικού υλικού ως προϊόντος του σώματος άμεσα συνδεόμενου με την προσωπικότητα του αποβιώσαντος. Υποστηρίζεται, όπως προαναφέρθηκε, έτσι η άποψη ότι οι εν λόγω εκφάνσεις δεν μπορούν να κληρονομηθούν και επομένως να αποτελέσουν αντικείμενο εξουσιασμού από άλλο πρόσωπο³².

Αν ο αποβιώσας είχε συναινέσει στην τεχνητή γονιμοποίηση μετά το θάνατό του, δεν δημιουργείται θέμα και η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση δε θίγει γενικώς κάποια συνταγματική επιταγή δημοσίου συμφέροντος ανεξάρτητη από την ιδιωτική βούληση των μερών³³.

Ακόμη όμως και μια ρητή πρόβλεψη του νομοθέτη περί κληρονομητού των γαμετών ή των γονιμοποιημένων ωαρίων και δυνατότητας διάθεσής τους από τον άλλο σύζυγο, υποστηρίζεται στη θεωρία ότι δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί αντισυνταγματική. Αυτό διότι σύνδεση με την προσωπικότητα δεν σημαίνει εξορισμού και αποκλεισμό της διάθεσης χωρίς τη συγκατάθεση του κτήτορα (πρβλ. π.χ. τη δωρεά οργάνων από συγγενείς του νεκρού δότη). Με μια διαφορετική ερμηνεία που θα εμποδίζε τον νομοθέτη να προβλέψει τη διάθεση θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε σε άρνηση της εμπράγματης φύσης των προϊόντων, των συστατικών και των οργάνων του σώματος.

Τίθεται όμως περαιτέρω το ερώτημα μήπως η πρόβλεψη της post mortem τεχνητής γονιμοποίησης θίγει δικαιώματα με συνταγματικό έρεισμα άλλων προσώπων, τα οποία (δικαιώματα) πρέπει να σταθμίζονται. Τέτοια δικαιώματα θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι είναι τα κληρονομικά ή οικογενειακά δικαιώματα της συζύγου και των συγγενών των νεκρού, με συνταγματικό έρεισμα ιδίως το άρθρο 21 § 1 του Συντάγματος, το οποίο προστατεύει το γάμο και την οικογένεια. Μια τέτοια όμως άποψη πρέπει να αποκρουσθεί με τη σκέψη ότι η αποδοχή της θα είχε ως συνέπεια την αμφισβήτηση του δικαιώματος στο γάμο, την αναπαραγωγή και την οικογένεια, προκειμένου να μη θιγούν υπάρχοντα δικαιώματα τρίτων.

Διαφορετική όμως θα πρέπει να είναι η αντιμετώπιση της περίπτωσης κατά την οποία ο αποθανών είχε ρητά εκφράσει την αντίθεσή του στο ενδεχόμενο

---

³² ΒΙΔΑΛΗΣ Τ., *Ζωή χωρίς πρόσωπο – Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, 102-103· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem», 649· Ο ΙΔΙΟΣ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 81-82.

³³ ΒΙΔΑΛΗΣ, 103 (υποσ. 131).

μεταθανάτιας αξιοποίησης του γεννητικού του υλικού, δεδομένου ότι και το Σύνταγμα ρητά προστατεύει τις διατάξεις τελευταίας βούλησης των ατόμων (βλ. άρθρο 109, απ' όπου συνάγεται προστασία της τελευταίας βούλησης όχι μόνο έναντι του κράτους, αλλά και έναντι ιδιωτικών συμφερόντων)³⁴.

Όσον αφορά την χρήση μετά το θάνατο του συζύγου ή συντρόφου γονιμοποιημένων ήδη ωαρίων, υποστηρίζεται από τη θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου ότι η λύση συναρτάται πάντοτε με *in concreto* στάθμιση συμφερόντων. Η στάθμιση αυτή προκρίνεται ιδίως στις περιπτώσεις όπου ηο επιζώσα σύζυγος ή σύντροφος που επιθυμεί την τεκνοποιία έχει επίσης προσφέρει γεννητικό υλικό, ιδίως μάλιστα στην περίπτωση που η τελευταία δεν έχει άλλη ευκαιρία τεκνοποιίας λόγω π.χ. προχωρημένης ηλικίας, επιγενόμενης ανικανότητας κλπ., γιατί κατ' αυτόν τον τρόπο διακινδυνεύεται προσβολή του πυρήνα του δικαιώματος στην αναπαραγωγή³⁵.

Συνταγματική διάσταση έχει, και γι' αυτό πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό, και το θέμα του αν αναγνωρίζεται τόσο στον σύζυγο όσο και στη σύζυγο το δικαίωμα για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση. Η σχετική συζήτηση περιστρέφεται γύρω από την ερμηνευτική σημασία του άρθρου 4 § 1 και 2 του Συντάγματος και θα επανέλθουμε κατωτέρω κατά την παρουσίαση του ισχύοντος δικαίου.

Πρέπει, επίσης, να εξετάσουμε από συνταγματική οπτική το ζήτημα που εντοπίσαμε στην προηγούμενη ενότητα σχετικά με τις συνέπειες που έχει η δημιουργία μονογονεϊκών οικογενειών με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση –όπως άλλωστε και με άλλες μορφές υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Με άλλα λόγια τίθεται το ερώτημα αν η άσκηση της ελευθερίας αναπαραγωγής *post mortem* αντίκειται στο άρθρο 21 § 1 του Συντάγματος, υπό την έννοια ότι το παιδί θα στερηθεί ένα κατάλληλο οικογενειακό περιβάλλον για την ομαλή εξέλιξη της κοινωνικοποίησής του³⁶.

---

³⁴ ΒΙΔΑΛΗΣ, 104-106· ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., «Το ζήτημα της «τριτενέργειας» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων: Η ισότητα των φύλων και ο θεσμός της οικογένειας στην ελευθερία τελευταίας βούλησης», *ΤοΣ* 1981, 34-35· Ο ΙΔΙΟΣ, «Παρατηρήσεις στην Απόφαση της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1975 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Δυτικής Γερμανίας (BVerfGE, 39, 1 επ.)», *ΤοΣ* 1976, 226-237 [Η σχολιαζόμενη απόφαση σε μετάφραση Κ. Ζώρα, *ΤοΣ* 1976, 212-225].

³⁵ ΒΙΔΑΛΗΣ, 107.

³⁶ Πρβλ. ΔΑΣΚΑΡΟΛΗΣ Γ., *ΧρΙΔ* 2004, 198-199 = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, 238-241, ο οποίος αναφέρεται και στο Σχέδιο Συστάσεως του 1987 του Συμβουλίου της Ευρώπης και

Όμως κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει δεκτό, αφού από νομική άποψη δεν είναι εφικτός ο προσδιορισμός κριτηρίων καταλληλότητας του οικογενειακού περιβάλλοντος στο οποίο θα ανατραφεί το παιδί. Το Σύνταγμα δεν μπορεί να προκρίνει την αντίληψη μιας συγκεκριμένης οικογενειακής «ποιότητας» και να αγνοήσει την πολλαπλότητα των οικογενειακών μορφωμάτων που κατοχυρώνονται στο άρθρο 21 § 1 σε συνδυασμό και με το άρθρο 9 § 1 εδ. β' (και 8 § 1 της ΕΣΔΑ) για το σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής³⁷.

στο Ψήφισμα του 1989 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τα οποία αφορούν στην προστασία της οικογένειας. Για τα θέματα προστασίας της προσωπικότητας πρβλ. και ΚΑΛΛΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Γ., «Βιοτεχνολογία και Αστικό Δίκαιο», σε ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 13-20. Όσον αφορά το λεγόμενο κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο στη συγγένεια βλ. αναλυτικά ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, «Η επίδραση των νέων μορφών», 281-284 = ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα*, 206-212· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Κ., «Βιολογικό και κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο ή αλήθεια και φαινόμενο δικαίου στη συγγένεια;», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 268. Πρβλ. ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ (επιμ. Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη), *Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003. Πρβλ. επίσης ΜΑΡΙΝΟΣ, «Γενετική μηχανική και δίκαιο», 1229-1230.

³⁷ ΒΙΔΑΛΗΣ, 108-111. Πρβλ. επίσης ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ., *Η κλωνοποίηση στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000· ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ (επιμ. Τ. Βιδάλης, Κ. Μανωλάκου), *Κείμενα για τη βιοηθική*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002· ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Α., «Το ιδιωτικό δίκαιο», 731-733, Ο ΙΔΙΟΣ, «Το δίκαιο και η εξέλιξη της βιοτεχνολογίας», *ΔΤΑ* 2004, 849-857· ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., «Η κλωνοποίηση του ανθρώπου: Ρυθμίσεις και εξελίξεις στο πλαίσιο των παγκόσμιων και περιφερειακών διεθνών οργανισμών», *ΔΤΑ* 2004, 859-883· ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ Ι., Βιοτράπεζες: «Η νέα πρόκληση για το δημόσιο δίκαιο», *ΔΤΑ*, 2004, 891-919. Πρβλ. επίσης, ΔΟΚΟΥΜΕΤΖΙΔΗΣ Γ., «Η σεξουαλική ελευθερία: Σημείο αναφοράς και θεμελίωσής της στο ισχύον δίκαιο», *Δίκαιο και Πολιτική* 13-14 (1986), ιδίως 358-366· ΠΑΠΑΖΗΣ Θ., «Τεχνητή γονιμοποίηση: Βιολογία και συγγένεια. Επεμβάσεις στο DNA και μορφές εργαστηριακής αναπαραγωγής. Σύγκριση ορίων επιστημονικής φαντασίας και πραγματικότητας», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 247-253· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Βιολογικό και κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο», 270-275. Πρβλ. επίσης ΤΣΑΤΣΟΣ Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, 146-151· ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ Κ., *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, τρίτη έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006, 535-548.

Πρέπει πάντως να επισημανθεί στο σημείο αυτό η προβληματική που έχει να κάνει με τη δυνατότητα άσκησης θεμελιώδους δικαιώματος μετά το θάνατο του φορέα του, αφού φορείς των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι μόνο οι ζωντανοί άνθρωποι. Αυτό ισχύει βεβαίως και για το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και για όσα δικαιώματα συνάγονται από αυτό, όπως το δικαίωμα στην αναπαραγωγή. Το δικαίωμα του ατόμου να αποκτήσει παιδιά είναι απολύτως προσωπικό και δεν προστατεύεται μετά θάνατον. Τούτο συνάγεται και από την τεολογική ερμηνεία του δικαιώματος αναπαραγωγής. Επιπλέον, το δικαίωμα να αποκτήσει κανείς παιδιά συνδέεται αναπόσπαστα με το δικαίωμα και την υποχρέωση ανάληψης των σχετικών ευθυνών και δεν εξαντλείται στην γονιμοποίηση του ωαρίου. Η απόκτηση και η διαπαιδαγώγηση παιδιών αποτελεί αναμφίβολα ένα σημαντικό τομέα, όπου εκφράζει κανείς στοιχειώδεις και σημαντικές πτυχές της προσωπικότητάς του. Άλλωστε, στο πλαίσιο και της λεγόμενης «σύμφωνης προς το τους νόμους ερμηνείας του Συντάγματος», σειρά διατάξεων του ΑΚ ρυθμίζει το σύνολο των υποχρεώσεων των γονέων προς τα παιδιά τους.

Με βάση όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω, παρατηρούμε ότι ο προβληματισμός γύρω από τη συνταγματική αντιμετώπιση του δικαιώματος στην τεχνητή αναπαραγωγή και ειδικότερα στη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή, επικεντρώνεται τελικά στο ερώτημα αν το δικαίωμα αυτό αποτελεί αποκλειστικά ένα ιδιωτικό ζήτημα ή συγκεντρώνει και το δημόσιο ενδιαφέρον.

Η φυσική αναπαραγωγή ήταν ανέκαθεν και εξακολουθεί να είναι ένα ιδιωτικό θέμα με εξαίρεση τις ποινικές κυρώσεις για την άμβλωση. Αν δεχτούμε ότι και η τεχνητή αναπαραγωγή είναι ιδιωτικό ζήτημα, ο νομοθέτης οφείλει να σεβαστεί την ιδιωτική ζωή, η οποία προστατεύεται από το άρθρο 9 § 1 εδ. β' του Συντάγματος και να απόσχει από κανόνες που την προσδιορίζουν. Αν όμως πρόκειται για ζήτημα που έχει και δημόσιο χαρακτήρα, θα πρέπει ο νομοθέτης να προσδιορίσει τις προϋποθέσεις και τα όριά της, αφού, σύμφωνα με το άρθρο 5 § 1 του Συντάγματος, καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει την προσωπικότητά του μέσα στα όρια που θέτουν τα δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη³⁸.

---

³⁸ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ Α., «Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή: Ανάμεσα στην ελευθερία της φυσικής αναπαραγωγής και το νομοθετημένο δικαίωμα της τεχνητής αναπαραγωγής», σε *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 406-407.

Στην Εισηγητική Έκθεση του νόμου 3089/2002, με τον οποίο θα ασχοληθούμε αναλυτικά παρακάτω, εκφράζεται η άποψη ότι η προσφυγή στην τεχνητή γονιμοποίηση αποτελεί ένα ιδιωτικό ζήτημα που οφείλει να σεβαστεί ο νομοθέτης και αυτό προσδιορίζει το εύρος των επιτρεπομένων μεθόδων. Το γεγονός όμως της επιθυμίας για απόκτηση παιδιού δε μετατρέπει το ζήτημα της τεχνητής γονιμοποίησης σε αποκλειστικά ιδιωτικό ζήτημα, εφόσον συνδέεται με ζητήματα ίδρυσης της συγγένειας, τα οποία ρυθμίζονται με διατάξεις αναγκαστικού δικαίου, όπως είναι στην περίπτωση της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης ο νομικός δεσμός του τέκνου με το γονέα (και οι εξ αυτού συνέπειες), παρόλο που ο δεσμός αυτός ιδρύεται μετά το θάνατο του γονέα³⁹.

Εν τέλει και εν είδει συμπεράσματος θα μπορούσε να αναφερθεί ότι το δικαίωμα αναπαραγωγής κατοχυρώνεται, αλλά και οριοθετείται συνταγματικά -υπό το φως πάντοτε του άρθρου 2 § 1 του Συντάγματος- κατά βάση από τις συνταγματικές διατάξεις του άρθρου 21 § 1 περί οικογένειας, στο μέτρο που κατατείνει στη δημιουργία οικογένειας. Και μέσω ακριβώς της δημιουργίας οικογένειας ενισχύεται ουσιαστικά η άσκηση και άλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (5 § 1 του Συντάγματος)⁴⁰.

---

³⁹ Πρβλ. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή», 407.

⁴⁰ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Συνταγματικές όψεις του δικαιώματος αναπαραγωγής», *ΔτΑ*, 2004, 885-889. Πρβλ. και ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, «Η επίδραση των νέων μορφών», 278 (υποσ. 9) και 279-280 = ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα*, 202 (υποσ. 9) και 203-204· ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ Γ., *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993, 115-132. Πρβλ. όμως ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ, «Συνταγματικά προλεγόμενα», 1093-1096, ο οποίος υποστηρίζει ότι με βάση τον κανόνα *in dubio pro libertate* και τα άρθρα 5 § 1 και 9 § 1, η συνταγματική θεώρηση των πιθανών παρεμβάσεων της Πολιτείας πρέπει να έχει ως αφετηρία την ελευθερία των μελλοντικών γονέων να προστρέξουν στις υπηρεσίες της ιατρικής και στη μέθοδο της τεχνητής γονιμοποίησης, για να ικανοποιήσουν την καθόλα νόμιμη και θεμιτή επιθυμία τους για τεκνοποιία. Ο επιτρεπτικός όμως αυτός κανόνας βρίσκει τα συνταγματικά του όρια -και η Πολιτεία τον αντίστοιχο περιορισμό της αρμοδιότητάς της- στο συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί να μην έχει εκ των προτέρων υποθηκευμένη την πραγμάτωση του δικού του δικαιώματος για ελεύθερη και σωστή ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, καθώς και στην πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας να σέβεται την αξία του ανθρώπου· ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Κ., «Γενετική αλήθεια και φαινόμενο δικαίου στη συγγένεια – Προς μια ενοποίηση του δικαίου της συγγένειας: πατρότητας-μητρότητας», *ΚριτΕ* 1995/1, 263-265· Ο ΙΔΙΟΣ, «Γενετική αλήθεια και φαινόμενο δικαίου στη συγγένεια – Προς μια ενοποίηση του δικαίου της

Σημαντικό είναι επίσης να ληφθούν υπόψιν εκτός από τις ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις και ευρύτερες δικαϊκές αρχές που προσήκουν στην ερμηνεία και εφαρμογή των συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων κατά την αντιμετώπιση των σχετικών ζητημάτων. Συγκεκριμένα πρόκειται για τις αρχές της προστασίας του συμφέροντος του παιδιού, της βεβαιότητας δικαίου που προκύπτει από φαινόμενες καταστάσεις, της επικουρικότητας των νέων βιοτεχνολογικών μεθόδων σε σχέση με το έργο της φύσης, της αναλογικότητας στη σχέση μεταξύ προστατευμένων και θιγόμενων αγαθών, του σεβασμού της ελεύθερης βούλησης του συμμετέχοντος στη διαδικασία της τεχνητής γονιμοποίησης, υπό την προϋπόθεση ότι η βούληση αυτή δεν συγκρούεται με την ηθική της κοινωνίας ή με κανόνες δημόσιας τάξης⁴¹.

VI. Η ιστορική εξέλιξη της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης και η διεθνής αντιμετώπισή της

Για πρώτη φορά το θέμα απασχόλησε διεθνώς τη νομική επιστήμη το 1984 στη Γαλλία, όταν μια χήρα ζήτησε (μαζί με τους γονείς του συζύγου της) να παραλάβει το σπέρμα που ο αποθανών σύζυγός της είχε καταθέσει στην κρατική Τράπεζα σπέρματος (CECOS), για να το χρησιμοποιήσει προκειμένου να αποκτήσει παιδί (υπόθεση *Pargalaix*)⁴². Μετά την άρνηση της τράπεζας σπέρματος να αποδώσει το κρυοσυντηρημένο σπέρμα και την προσφυγή τους στη δικαιοσύνη, το δικαστήριο

συγγένειας: πατρότητας-μητρότητας», ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 257-265· ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Μ., «Το δίκαιο της συγγένειας στην ιατρικά υποβοηθούμενη τεκνοποιία», σε ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Συμβολές III – Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 91-92.

⁴¹ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, «Το δίκαιο της συγγένειας», 92.

⁴² ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ Ι., *Βιοϊατρικές εξελίξεις και Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, 92 επ.· ΔΑΛΛΑ-ΒΟΡΓΙΑ Π., «Τεχνητή γονιμοποίηση με το σπέρμα του αποθανόντος συζύγου», *ΝοΒ* 1986 1673-1674· ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 227· ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, «Σύγχρονα προβλήματα του οικογενειακού δικαίου», 18· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 773· Η ΙΔΙΑ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 46, υποσ. 74· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem», 648, υποσ. 8· Ο ΙΔΙΟΣ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 80-81. Βλ. επίσης για νεότερες αποφάσεις διεθνώς ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο», 465-466· ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 170-171, υποσ. 15.

(Tribunal de grand instance de Creteil) προσπάθησε να επιλύσει το θέμα βάσει των γενικών αρχών του αστικού δικαίου. Εξέτασε, λοιπόν, τη νομική φύση του σπέρματος και έκρινε ότι πρόκειται για «πράγμα εκτός εμπορίου», το οποίο περιέχει το φυτό της ζωής και αποσκοπεί στη δημιουργία ανθρώπινου όντος. Στη συνέχεια, εξετάζοντας τη νομιμότητα του συμβολαίου μεταξύ του θανόντος και της τράπεζας, έκρινε ότι το σπέρμα έπρεπε να επιστραφεί σε εκείνη για την οποία προοριζόταν⁴³.

Αντίθετα, σε άλλη παρόμοια περίπτωση, το δικαστήριο απέρριψε το αίτημα και, διατάσσοντας την καταστροφή του σπέρματος που κρυοσυντηρούνταν, στέρησε από τη γυναίκα τη δυνατότητα της τεχνητής γονιμοποίησης. Πάλι στη Γαλλία, το 1993 η σύζυγος ζήτησε, μετά το θάνατο της συζύγου της, από το Πρωτοδικείο της πόλης Rennes να της αποδοθούν τα κρυοσυντηρημένα γονιμοποιημένα ωάρια, προκειμένου να προχωρήσει σε εμφύτευση. Το δικαστήριο απέρριψε το αίτημά της, ενώ παρόμοιες αποφάσεις είχαν εκδώσει και το Πρωτοδικείο και το Εφετείο της Τουλούζης. Τελικά το γαλλικό Ακυρωτικό επικύρωσε τη νομολογία αυτή⁴⁴.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν δημοσιευμένες αποφάσεις που να αφορούν το θέμα της μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής.

Όσον αφορά διεθνώς τη νομοθετική αντιμετώπιση της μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής πρέπει να επισημανθεί ότι οι νομοθεσίες των περισσότερων κρατών είναι ιδιαίτερα επιφυλακτικές. Για παράδειγμα αυτή απαγορεύεται στην Αυστρία, τη Γερμανία και την Ελβετία, ενώ επιτρέπεται υπό αυστηρές προϋποθέσεις στην Ισπανία, την Αγγλία και τη Νορβηγία^{45, 46}. Σημειωτέον ότι στη Γαλλία η post mortem τεχνητή αναπαραγωγή απαγορεύτηκε το 1994, στη συνέχεια όμως το 2003 επετράπη μόνο για την περίπτωση που υπάρχει ήδη γονιμοποιημένο ωάριο⁴⁷.

Ένα θέμα που έχει ιδιαίτερη σημασία για την τεχνητή γονιμοποίηση γενικότερα και την μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση ειδικότερα είναι η ανάγκη

---

⁴³ ΚΡΙΣΤΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ, ό.π., 93· ΔΑΛΛΑ-ΒΟΡΓΙΑ, ό.π.· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 57-58.

⁴⁴ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 82-83.

⁴⁵ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 58· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 773· Η ΙΔΙΑ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 46, υποσ. 74. Πρβλ. και ΒΕΛΛΗΣ Γ., «Ζητήματα από το ν. 3089/2002», 497.

⁴⁶ Για τον επιστημονικό προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί ιδίως στη Γερμανία, βλ. αναλυτικά ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 179-186.

⁴⁷ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 58.

ενοποίησης των δικαιών των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα αυτό. Το ζήτημα αυτό ανέκυψε, μεταξύ άλλων, πριν λίγα χρόνια στη Βρετανία (υπόθεση Blood), όταν η σύζυγος ζήτησε από την Επιτροπή Βιοηθικής να πάρει το σπέρμα του θανόντος συζύγου της για να το χρησιμοποιήσει για τεχνητή γονιμοποίηση στο εξωτερικό (Βέλγιο), επειδή εκεί επιτρεπόταν η εξωσωματική γονιμοποίηση με σπέρμα θανόντος. Η άρνηση της βρετανικής Επιτροπής κρίθηκε ότι είναι αντίθετη με την ελεύθερη κυκλοφορία των υπηρεσιών (άρθρο 49 – πρώην 50 ΣυνθΕΚ), η οποία ισχύει στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴⁸.

---

⁴⁸ R. V. Human Fertilization and Embryology Authority, ex parte Blood, 1997², AllER 687, Court of Appeal. ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ Α., «Η ανωνυμία του δότη σπέρματος στην τεχνητή γονιμοποίηση ως νομικό και ηθικό ζήτημα», *Αρμ* 2000, 710, υποσ. 4.

Μέρος Δεύτερο: Η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση στο ελληνικό δίκαιο

I. Το προϊσχύσαν δίκαιο

Η πρώτη νύξη στο θέμα της τεχνητής γονιμοποίησης έγινε από πλευράς Έλληνα νομοθέτη το 1983, πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ήδη από αρκετές δεκαετίες, όπως προκύπτει από δημοσιεύματα της εποχής, το θέμα είχε απασχολήσει την ελληνική νομική επιστήμη⁴⁹ αλλά και την κοινή γνώμη⁵⁰.

Με το νόμο 1329/1983 ο νομοθέτης δεν περιέλαβε ειδική ρύθμιση για τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, αλλά μόνο μια γενική διάταξη στο άρθρο 1471 § 2 αρ. 2 ΑΚ, σύμφωνα με την οποία η προσβολή της πατρότητας ειδικά από το σύζυγο της μητέρας αποκλείεται και αν συγκατατέθηκε στη σύλληψη του τέκνου από τη σύζυγο με τεχνητή γονιμοποίηση, καθιερώνοντας έτσι τη θεμελίωση της πατρότητας και της μητρότητας στην τεχνητή γονιμοποίηση⁵¹, έστω κι αν η ελλειπτικότητα της ρύθμισης δημιούργησε σειρά θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων. Δηλαδή στη χώρα μας πριν από το νόμο 3089/2002 λειτουργούσαν όλα χωρίς συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση, σύμφωνα με την αντίληψη του laissez-

---

⁴⁹ ΒΑΜΒΕΤΣΟΣ Α., «Η τεχνητή γονιμοποίησης», *ΕΕΝ* 1960, 241-246· ΖΕΠΟΣ Π., «Η ευθύνη του ιατρού», *ΝοΒ*, 1973, 1-7· ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Γ., «Το ζήτημα της "τρίτενέργειας"», 1-41· Ο ΙΔΙΟΣ, «Παρατηρήσεις στην Απόφαση της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1975», , 226-237· ΚΟΚΚΟΛΑΚΗΣ Ε., «Τα δημιουργούμενα προβλήματα εκ της μεταμοσχεύσεως εμβρύου εντός της μήτρας αγόνου γυναικός», *Δνη* 1971, 97 επ.· ΚΟΥΤΣΕΛΙΝΗΣ Α. – ΜΙΧΑΛΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ Μ., «Σκέψεις και νεώτερες απόψεις για την τεχνητή γονιμοποίηση», 305-312· ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ Μ., «Η τεχνητή γονιμοποίησης», *ΝΔ* 1960, 529-535 ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ Μ., «Η τεχνητή σπερματέγχυσις και το δίκαιον», *ΠοινΧρ* 1958, 380-383 και 456-459.

⁵⁰ Βλ. τη σημείωση που προηγείται της δημοσίευσης της εισήγησης που έκανε ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος το 1960 «*Την 22 Μαρτίου 1960 από 7 έως 9 μ.μ. διεξήχθη εν τη αιθούση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό την αιγίδα της Ελληνικής Ενώσεως Ευγονικής, ενώπιον πολυπληθεστάτου ακροατηρίου, κατά μέγα ποσοστόν εν ορθοστασία, δημοσία συζήτησις με θέμα 'η τεχνητή γονιμοποίησης εις τον άνθρωπον'. Εις την συζήτησιν έλαβον μέρος οι κ.κ. Αμίλκας Αλιβιζάτος, Αλέξ. Βαμβέτσος, η κυρία Βιργινία Αλεξ. Ζάννα, οι κ.κ. Διονύσιος Κασκερέλης, Κωνστ. Κωνσταντινίδης, Νικ. Λούρος, Γεώργιος Πανταζής, Μιχ. Πεσμαζόγλου, Μάριος Ραφαήλ. Αι γνώμαι υπέρ και κατά, επί της αρχής του ζητήματος, εδιδάσθησαν. Κατά τα λοιπά το ζήτημα εξητάσθη από καθαρώς ιατρικής (τεχνικής), βιολογικής, ψυχολογικής, κοινωνιολογικής, θρησκευτικής και νομικής πλευράς*», ΒΑΜΒΕΤΣΟΣ, 241. Πρβλ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 1, υποσ. 1.

⁵¹ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 1· ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 501.

faire, με εξαίρεση βέβαια τα υπάρχοντα διεθνή κείμενα, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση του Ονιέδο για τις εφαρμογές της βιολογίας και της ιατρικής, η οποία κυρώθηκε με το νόμο 2619/1998⁵².

Αναλυτικότερα, λοιπόν, στη χώρα μας, αν το παιδί γεννιόταν με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, αλλά μέσα στις τριακόσιες μέρες από το θάνατο του πατέρα, εφαρμοζόταν το άρθρο 1465 § 1 ΑΚ και καλυπτόταν από τεκμήριο της καταγωγής από γάμο. Βέβαια κάτι τέτοιο θα ήταν δύσκολο να εμφανιστεί στην πράξη⁵³.

Αν πάλι το παιδί γεννιόταν μετά τις τριακόσιες ημέρες από τη λύση του γάμου με το θάνατο του συζύγου, δεν εφαρμοζόταν το τεκμήριο της παραγράφου 1, αλλά η παράγραφος 2 (*«Αν το τέκνο γεννήθηκε μετά την τριακοσιοστή ημέρα από τη λύση ή την ακύρωση του γάμου, η απόδειξη της πατρότητας του συζύγου της μητέρας βαρύνει εκείνον που την επικαλείται»*), παρά τις αντιρρήσεις που διατυπώνονταν ως προς την ερμηνεία της. Προτεινόταν δε de lege ferenda η ρητή πρόβλεψη για την ισχύ του τεκμηρίου του άρθρου 1465 § 1 ΑΚ⁵⁴ ή η απόρριψη της συσταλτικής ερμηνείας της παραγράφου 1 του άρθρου 1465 ΑΚ⁵⁵.

Είχε υποστηριχθεί επίσης ότι σε περίπτωση γέννησης τέκνου από μητέρα με ομόλογη ή ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση και εφόσον είχαν παρέλθει περισσότερες από 300 ημέρες από το θάνατο του πατέρα (1465 ΑΚ), ακόμη κι αν κατά τα πορίσματα της ιατρικής επιστήμης, ο εκλιπών πατέρας ήταν φυσικός πατέρας του παιδιού, το παιδί σύμφωνα με το νόμο ήταν γεννημένο χωρίς γάμο των

---

⁵² ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Η ανωνυμία του δότη σπέρματος», 710-711. Για τη σύμβαση του Ονιέδο βλ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ Θ., «Ζητήματα βιοηθικής στην Σύμβαση του Ονιέδο σε σχέση και με τον ν. 3089/2002», *ΧρΙΔ* 2006, 385-397. Παρατηρήσεις συγκριτικού και διεθνούς δικαίου για τα ζητήματα της τεχνητής γονιμοποίησης εν γένει βλ. σε ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ Ι., «Το Σύνταγμα και το Σχέδιο Νόμου της Ειδικής Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης "Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή"», *ΧρΙΔ*, 2002, 679-688.

⁵³ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 501· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 774· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem», 650.

⁵⁴ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 501. Πρβλ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 774, Η ΙΔΙΑ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και πρόωρη γέννηση: Η ίδρυση της συγγένειας», *ΧρΙΔ* 2005, 97 = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 431-433.

⁵⁵ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem», 650-651.

γονέων του. Βεβαίως το άρθρο 1465 § 2 ΑΚ αποτελούσε μια σημαντική βοήθεια στην ίδρυση της συγγένειας με τον εκλιπόντα πατέρα, διότι υποστηριζόταν ότι το τεκμήριο της συγκεκριμένης παραγράφου προϋποθέτει ότι η σύλληψη έγινε μέσα σε 300 ημέρες, δηλαδή περίπου 10 μήνες μετά το θάνατο του πατέρα⁵⁶.

Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980 είχε υποστηριχτεί, με αφορμή το προαναφερθέν γαλλικό προηγούμενο της υπόθεσης *Paralaix*, ότι καθοριστικής σημασίας για το αν μπορεί η σύζυγος να ζητήσει το κρυοσυντηρημένο σπέρμα του αποθανόντος συζύγου της για τεχνητή γονιμοποίηση είναι η βούληση του αποθανόντος⁵⁷. Το σπέρμα, ακόμα και κρυοσυντηρημένο, αποτελεί -σύμφωνα με την αναλυόμενη άποψη- τμήμα του σώματος του άνδρα, ο οποίος σε οποιοδήποτε χρονικό σημείο μπορεί να εκφράσει τη βούλησή του να μη χρησιμοποιηθεί για γονιμοποίηση. Αποτελεί όμως και τμήμα της προσωπικότητάς του. Έχει συνεπώς δικαίωμα να μην επιθυμεί να γίνει πατέρας μετά το θάνατό τους, όπως ακριβώς όμως έχει και δικαίωμα να γίνει, εφόσον αυτό είναι εφικτό με τις ιατρικές μεθόδους. Άρα η σύζυγος μπορεί να χρησιμοποιήσει το κρυοσυντηρημένο σπέρμα μόνο στην περίπτωση που υπάρχει ρητά εκφρασμένη βούληση του συζύγου ή η βούλησή του αυτή προκύπτει από τις περιστάσεις. Και κατέληγε η άποψη αυτή ότι το τέκνο που θα γεννηθεί με τον τρόπο αυτό πρέπει να θεωρηθεί τέκνο γεννημένο σε γάμο, αν αποδειχτεί ότι, όταν δόθηκε το σπέρμα για κρυοσυντήρηση, υφίστατο γάμος, διότι τότε άρχισε η διαδικασία της σύλληψης, έστω κι αν η σπερματέγχυση έγινε μετά το θάνατο του συζύγου.

Όσον αφορά δε τα τεκμήρια των άρθρων 1465 και 1466 ΑΚ υποστηριζόταν ότι αυτά λειτουργούν, αν δεν υπολογιστεί το χρονικό διάστημα από την ημέρα κρυοσυντήρησης μέχρι την ημέρα της σπερματέγχυσης. Αν όμως η γυναίκα έλαβε το σπέρμα παρά την αντίθετη βούληση του αποθανόντος συζύγου, υποστηριζόταν ότι ο σύζυγος πρέπει να θεωρηθεί δότης-δωρητής σπέρματος, χωρίς να αναλαμβάνει τις νομικές συνέπειες της πατρότητας, οπότε το τέκνο θα ανήκει μόνο στη μητέρα και αποκλείεται η αναζήτηση της πατρότητας τόσο για τη μητέρα, όσο και για το τέκνο⁵⁸.

---

⁵⁶ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 190-191.

⁵⁷ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Ι., «Νομικά προβλήματα από την τεχνητή γονιμοποίηση (Προβλήματα Αστικού Δικαίου)», *ΝοΒ* 1986, 14.

⁵⁸ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Ι., ό.π· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 70-71.

Στο πλαίσιο μάλιστα της μελέτης αυτής προβαλλόταν ότι, ενόψει των ιδιαιτεροτήτων που δημιουργεί η δυνατότητα τεχνητής γονιμοποίησης, οι οποίες δύσκολα εντάσσονται στο σύστημα του αστικού και του κληρονομικού δικαίου, χρειάζεται μια νέα θεώρηση της οικογένειας, της συγγένειας, της καταγωγής από γάμο και της κληρονομικής διαδοχής ενώ διατυπώνονταν και γενικότερες επιφυλάξεις για το εύρος εφαρμογής και ειδικότερες μορφές της τεχνητής γονιμοποίησης⁵⁹.

Είχε υποστηριχθεί επίσης η άποψη ότι από τη σκοπιά του ελληνικού δικαίου, και κυρίως από το άρθρο 1465 § 2 ΑΚ, κρίσιμο νομικά χρονικό σημείο είναι αυτό κατά το οποίο πραγματοποιούνται η τεχνητή σπερματέγχυση και όχι ο χρόνος λήψης του σπέρματος για κρυοσυντήρηση⁶⁰. Έτσι, αν, παρόλο που η λήψη του σπέρματος έγινε πριν τη λύση του γάμου διά του θανάτου του συζύγου, η σπερματέγχυση έγινε μετά το θάνατό του, η περίπτωση δεν καλυπτόταν από το 1465 § 1 ΑΚ παρά τη διάταξη της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου. Άλλο βεβαίως ήταν το θέμα ότι θα μπορούσε να αποδειχθεί εκτός γάμου πατρότητα του συζύγου της μητέρας, εφόσον αποδεικνυόταν η προέλευση του παιδιού από αυτόν.

Προβαλλόταν, ωστόσο, και η άποψη ότι, αν υπήρχε εκφρασμένη βούληση του συζύγου της μητέρας (ρητή ή και σιωπηρή) να χρησιμοποιηθεί το σπέρμα του από τη σύζυγο, αρκούσε για τη λειτουργία του τεκμηρίου της πατρότητας το γεγονός της ύπαρξης του γάμου στο χρονικό σημείο κατά το οποίο έδωσε ο αποθανών σύζυγος το σπέρμα για κρυοσυντήρηση.

Αποτέλεσμα της άποψης αυτής ήταν ότι το τέκνο που θα γεννιόταν θα είχε κληρονομικά δικαιώματα στην περιουσία του συζύγου της μητέρας, παρά το γεγονός ότι δεν είχε καν συλληφθεί κατά το χρόνο θανάτου του πατέρα, όπως ρητά απαιτούσε το τότε άρθρο 1711 ΑΚ. Κρίσιμο όμως και μ' αυτή την εκδοχή παρέμενε και το χρονικό σημείο της λήψης του σπέρματος, προκειμένου να κριθεί τυχόν ισχυρισμός ότι ήταν αδύνατη η σπερματοληψία από το σύζυγο κατά το παραπάνω

---

⁵⁹ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Ι., «Νομικά προβλήματα», 16.

⁶⁰ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 774· Η ΙΔΙΑ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 115-117.

χρονικό σημείο ή ότι κατά το χρονικό αυτό σημείο, αυτός δεν είχε την ικανότητα να παράγει σπερματοζωάρια κατάλληλα για γονιμοποίηση⁶¹.

Η αμέσως ανωτέρω αναπτυχθείσα θεωρία κατέληγε ότι η νομική σύνδεση του παιδιού με τον αποθανόντα σύζυγο της μητέρας θα γινόταν μέσω αναγνωριστικής αγωγής για τη βεβαίωση της ύπαρξης σχέσης γονέα τέκνου του άρθρου 614 ΚΠολΔ. Αν πάλι δότης του σπέρματος δεν ήταν ο σύζυγος αλλά ο μόνιμος σύντροφος της μητέρας, η νομική του σύνδεση με το παιδί κατά το τότε ισχύον δίκαιο θα ήταν δυνατό να ιδρυθεί μόνο με βάση τις γενικές διατάξεις για την εκούσια και τη δικαστική αναγνώριση (1475 §§ 1, 2 ΑΚ) με δεδομένη μάλιστα τη συναίνεση της μητέρας, αφού αυτή υποβλήθηκε οικειοθελώς στην μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με σπέρμα του μόνιμου συντρόφου της⁶².

Επισημαινόταν δε τελικά με αφετηρία το άρθρο 1471 § 2 εδ. 2 ΑΚ ότι αυτό αναφερόμενο στην τεχνητή γονιμοποίηση αποτελούσε οπωσδήποτε μια από τις νεωτεριστικότερες διατάξεις του ελληνικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, η οποία όμως θα έπρεπε να ερμηνεύεται προσεκτικά, μέχρις ότου η συζήτηση για την από τότε και στο εξής φιλοσοφική, ηθική, κοινωνική, νομική και ιατρική εξέλιξη της έννοιας της πατρότητας και της μητρότητας θα κατέληγε σε οριστικά συμπεράσματα⁶³.

Από τη σκοπιά του ποινικού δικαίου είχε υποστηριχθεί, με επιφυλάξεις, ότι η μεταθανάτια γονιμοποίηση μπορεί να είναι επιτρεπτή μόνο εφόσον ρητά ο ίδιος ο δότης το είχε επιτρέψει και εφόσον είχαν περάσει τριακόσιες ημέρες από το θάνατό του, αφού πλέον το παιδί που θα γεννηθεί δε θα θεωρείται παιδί του κατά το τεκμήριο του άρθρου 1465 ΑΚ και συνεπώς δε θα βλάπτονται οι άλλοι τυχόν κληρονόμοι του δότη ούτε θα εμφανίζεται πλέον ως παιδί του⁶⁴.

---

⁶¹ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Ι., «Ίδρυση και αμφισβήτηση της συγγένειας κατά το ελληνικό δίκαιο: Δογματική και συγκριτική προσέγγιση από τη σκοπιά τόσο της φυσιολογικής όσο και της τεχνητής γονιμοποίησης», *ΕΛΛΔιν* 1992, 10.

⁶² ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 774.

⁶³ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 223.

⁶⁴ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Λ., «Εξωσωματική γονιμοποίηση: ηθικά και νομικά προβλήματα», *ΠοινΧρ* 1988, 943. Στη μελέτη αυτή (σελ. 937-945) αναπτυσσόταν γενικότερα η (τότε) θεώρηση της εξωσωματικής γονιμοποίησης από τη σκοπιά του ποινικού δικαίου.

Όσον αφορά, ειδικότερα, την περίπτωση που ο αποθανών σύζυγος είχε καταθέσει το σπέρμα του σε τράπεζα σπέρματος, γινόταν στην ελληνική επιστήμη η ακόλουθη διάκριση. Αν ο σύζυγος είχε συντάξει νομότυπη διαθήκη, ορίζοντας ότι επιθυμούσε μετά το θάνατό του να λάβει η σύζυγος το κρυοσυντηρημένο σπέρμα και να αποκτήσει τέκνο με αυτό, ετίθετο θέμα εγκυρότητας της σχετικής διάταξης της διαθήκης. Και αυτό διότι είχε διατυπωθεί ιδίως στη Γαλλία η άποψη ότι η γονιμοποίηση με σπέρμα του δότη μετά το θάνατό του αντίκειται στα χρηστά ήθη, γιατί δημιουργούνται άνθρωποι για τους οποίους είναι εξυπαρχής γνωστό ότι δεν θα έχουν πατέρα και επειδή η τεχνική αυτή καταλήγει σε υπέρβαση του ανθρώπινου ορίου. Ορθότερη πάντως κρινόταν η αποδοχή της αναγνώρισης της δυνατότητας αυτής στο σύζυγο⁶⁵.

Περαιτέρω ετίθεντο και άλλα ζητήματα, όπως το αν εντέκειτο στα χρηστά ήθη το να ορίσει ο σύζυγος ότι το κρυοσυντηρημένο σπέρμα του θα χρησιμοποιηθεί από την εξώγαμη συμβία του και κατά πόσο η απάντηση στο ερώτημα αυτό θα επηρεαζόταν από την ύπαρξη γάμου.

Ετίθετο επίσης το ερώτημα του τι γίνεται, αν ο σύζυγος που κατέθεσε σπέρμα στην τράπεζα για την σύζυγό του με προγενέστερη ή μεταγενέστερη της κατάθεσης διαθήκη ορίσει να καταστραφεί το σπέρμα αυτό. Στο πλαίσιο του ερωτήματος αυτού προέκυπταν και άλλα μερικότερα ζητήματα, όπως ο τύπος της διαθήκης, ο χρόνος κατάθεσης του σπέρματος κλπ. Εν τέλει δε το πρόβλημα επικεντρωνόταν στο αν η σύζυγος κληρονομεί το σπέρμα στην περίπτωση που δεν υπάρχει εκφρασμένη βούληση του αποθανόντος συζύγου. Υποστηριζόταν δε ως ορθότερη η άποψη ότι το σπέρμα δεν κληρονομείται ούτε από τη σύζυγο, αλλά για να ληφθεί μετά το θάνατο του συζύγου πρέπει να αποδειχτεί η θετική σ' αυτό βούλησή του χωρίς να απαιτείται ιδιαίτερος τύπος⁶⁶.

Δεν έλειπαν ωστόσο και οι αντιρρήσεις με επιχείρημα από το δικαίωμα του παιδιού να γεννηθεί και να ανατραφεί σε μια οικογένεια στην οποία υπάρχει και πατέρας. Επιχειρώντας, λοιπόν, μια στάθμιση συμφερόντων, αφενός της χήρας μητέρας να αποκτήσει παιδί από το σύζυγό της και, ενδεχομένως, και του αποβιώσαντος συζύγου να πραγματοποιηθεί η τελευταία του βούληση για

---

⁶⁵ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 226.

⁶⁶ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 226-227.

χρησιμοποίηση του σπέρματός του από τη γυναίκα του μετά το θάνατό του και αφετέρου του συμφέροντος του παιδιού να ανατραφεί σε μια οικογένεια, όπου θα υπάρχουν και οι δύο γονείς και με δεδομένο τον παιδοκεντρικό χαρακτήρα του οικογενειακού μας δικαίου (1511 ΑΚ), προκρινόταν η άποψη ότι πρέπει να απαγορευτεί η γονιμοποίηση κρυοσυντηρημένου σπέρματος μετά το θάνατο του δότη⁶⁷.

Υπό το προϋσχύσαν δίκαιο διατυπώνονταν απόψεις και για τις ειδικές περιπτώσεις του θανάτου της συζύγου, του θανάτου και των δύο δοτών και του θανάτου άγαμου δότη. Επειδή τα ζητήματα αυτά αναλύονται και παρακάτω στην ενότητα που αφορά το ισχύον δίκαιο, εδώ θα γίνει μια συνοπτική μόνο καταγραφή. Συγκεκριμένα αναφερόταν στην επιστήμη ότι θεωρητικά το ζήτημα της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης μπορεί να τεθεί και αν πεθάνει η σύζυγος (ή η μόνιμη σύντροφος) που έχει αποθηκεύσει κρυοσυντηρημένα ωάρια της (πράγμα όμως που επιστημονικά δεν κρίνεται το ίδιο επιτυχές με την κρυοσυντήρηση σπέρματος ή γονιμοποιημένων ωαρίων) ή εάν πεθάνει η σύζυγος και έχουν κρυοσυντηρηθεί γονιμοποιημένα ωάρια. Στις περιπτώσεις αυτές ο άνδρας θα έπρεπε να προσφύγει σε «δανεική μήτρα», οπότε θα ανέκυπταν διάφορα ζητήματα, αφού υπό το προϋσχύσαν δίκαιο η κυοφόρος θα ήταν νομική μητέρα του τέκνου. Σημειωνόταν λοιπόν ότι για λόγους πρακτικών δυσκολιών οι ξένες νομοθεσίες δεν είχαν ασχοληθεί με το θέμα και επισημαινόταν ότι ούτε από τον Έλληνα νομοθέτη πρέπει να αναμένεται σχετική ρύθμιση στο προσεχές μέλλον⁶⁸.

Όσον αφορά την περίπτωση θανάτου και των δύο δοτών, αυτή εντασσόταν στο γενικότερο πρόβλημα της τύχης του γεννητικού υλικού που *de lege lata* δεν επιλύονταν ικανοποιητικά και προτεινόταν η θέσπιση ειδικής ρύθμισης⁶⁹.

Για την περίπτωση τέλος θανάτου άγαμου δότη (ο οποίος δε ζούσε ούτε σε ελεύθερη ένωση), προτεινόταν η τύχη του γεννητικού υλικού να ενταχθεί στην

---

⁶⁷ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Ζητήματα από τη συγγένεια σε περίπτωση δανεισμού μήτρας και από τη γονιμοποίηση κρυοσυντηρημένου σπέρματος», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 255-257.

⁶⁸ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 776, υποσ. 52.

⁶⁹ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 776-777.

γενικότερη ρύθμιση, με την εξαίρεση ότι γι' αυτόν δε θα υπήρχε η δυνατότητα μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής⁷⁰.

II. Το ισχύον δίκαιο

A. Το άρθρο 1457 ΑΚ

Ο Έλληνας νομοθέτης με το νόμο 3089/2002 εισήγαγε στον Αστικό Κώδικα νέο άρθρο 1457, με το οποίο καθορίζει τους όρους της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης⁷¹ είτε αυτή περιορίζεται στη λήψη και κρυοσυντήρηση του σπέρματος πριν από το θάνατο του άνδρα είτε έχει γίνει τεχνητή γονιμοποίηση και το γονιμοποιημένο ωάριο έχει καταψυχθεί, για να χρησιμοποιηθεί αργότερα. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 1457 ΑΚ *«1. Η τεχνητή γονιμοποίηση μετά το θάνατο του συζύγου ή του άνδρα με τον οποίο η γυναίκα συζούσε σε ελεύθερη ένωση επιτρέπεται με δικαστική άδεια μόνο εφόσον συντρέχουν σωρευτικώς οι εξής προϋποθέσεις: α) Ο σύζυγος ή ο μόνιμος σύντροφος της γυναίκας να έπασχε από ασθένεια που συνδέεται με πιθανό κίνδυνο στειρότητας ή να υπήρχε κίνδυνος θανάτου του. β) Ο σύζυγος ή ο μόνιμος σύντροφος της γυναίκας να είχε συναινέσει με συμβολαιογραφικό έγγραφο και στη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση. 2. Η τεχνητή γονιμοποίηση διενεργείται μετά την πάροδο έξι μηνών και πριν από τη συμπλήρωση διετίας από το θάνατο του άνδρα»*.

Η παράλειψη του νόμου 3089/2002 να θεσπίσει δικαίωμα μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης του άνδρα που επιβιώνει και της σε κίνδυνο ευρισκόμενης συζύγου αποτελεί κενό που καλύπτεται με την παράλληλη αναλογική εφαρμογή των

---

⁷⁰ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 776.

⁷¹ Πρέπει να επισημανθεί ότι ο όρος *τεχνητή γονιμοποίηση* χρησιμοποιείται στο νόμο με την τεχνική του σημασία, όπως αυτή προσδιορίζεται από τον ίδιο το νομοθέτη στο νομοθετικό ορισμό του άρθρου 1455 § 1 ΑΚ, σύμφωνα με το οποίο ως τεχνητή γονιμοποίηση νοείται η ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή. Επομένως ως μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση κατά την έννοια του νόμου πρέπει να θεωρηθούν τόσο η μεταθανάτια σύλληψη με κρυοσυντηρημένο σπέρμα του αποθανόντος συζύγου/συντρόφου, όσο και, με επιχείρημα από το μείζον στο έλασσον, η μεταφορά στο σώμα της γυναίκας κρυοσυντηρημένου γονιμοποιημένου ωαρίου. Διαφορετικά το κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο θα κρινόταν ως πλεονάζον κατά το άρθρο 1459 ΑΚ, πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 58-59.

άρθρων 1457 και 1458 ΑΚ (αναλογία δικαίου), με ενδεχόμενη μάλιστα χρήση και ξένου γεννητικού υλικού κατά τα ανωτέρω⁷².

1. Οι προϋποθέσεις της μεταθανάτιας τεχνητής αναπαραγωγής

Το άρθρο 1457 ΑΚ περιέχει *τέσσερις ειδικές προϋποθέσεις* που πρέπει να συντρέχουν, προκειμένου να γίνει η post mortem τεχνητή αναπαραγωγή: ασθένεια ή κίνδυνος θανάτου του άνδρα, συναίνεση με συμβολαιογραφικό έγγραφο για τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, χρονικά όρια, δικαστική άδεια.

Σημειωτέον ότι οι κατά το άρθρο 1455 ΑΚ γενικές προϋποθέσεις της τεχνητής αναπαραγωγής εξακολουθούν να ισχύουν, εφόσον δεν τροποποιούνται από την ειδική διάταξη του άρθρου 1457 ΑΚ. Ειδικότερα ισχύουν το ιατρικώς αναγκαίο της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης, για το οποίο αναλυτικά αμέσως παρακάτω, η γενική προϋπόθεση της ηλικίας, εξεταζόμενη μόνο ως προς την επιζώσα σύζυγο ή σύντροφο, καθώς και η προϋπόθεση της μη επιλογής φύλου⁷³.

α. Ασθένεια ή κίνδυνος θανάτου του άνδρα

Σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου 1457 ΑΚ ο σύζυγος ή μόνιμος σύντροφος της γυναίκας πρέπει να έπασχε από *ασθένεια* που συνδέεται με πιθανό κίνδυνο στειρότητας ή να υπήρχε *κίνδυνος θανάτου* του. Όσον αφορά την ασθένεια μπορεί είτε να ενέχει καθεαυτή κίνδυνο στειρότητας είτε η θεραπεία της να μπορεί να οδηγήσει σε στειρότητα⁷⁴ ενώ ο κίνδυνος θανάτου (αυτό κρίνεται όχι μόνο από ιατρική πλευρά αλλά γενικότερα με βάση τις συγκεκριμένες συνθήκες) υπάρχει για παράδειγμα σε περίπτωση που ο άνδρας πρόκειται να συμμετάσχει σε πολεμικές επιχειρήσεις⁷⁵.

---

⁷² ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση», 669-670.

⁷³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 27.

⁷⁴ Π.χ. καρκίνος των όρχεων, πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 60· Ο ΙΔΙΟΣ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 208· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 23-24· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 48.

⁷⁵ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 60, υποσ. 39., ο οποίος αναφέρει τις περιπτώσεις αμερικανών στρατιωτών οι οποίοι πριν από την αναχώρησή τους για το Ιράκ (όπως και παλιότερα για το Βιετνάμ) έδωσαν σπέρμα για να κρυοσυντηρηθεί, φοβούμενοι, ιδίως, στειρότητα λόγω χρήσης χημικών αερίων. Πρβλ. και ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 22-23· Η ΙΔΙΑ,

Η ιατρική αναγκαιότητα τόσο ως γενική προϋπόθεση στην τεχνική γονιμοποίηση, όσο και ως ειδική στην *post mortem*, θέτει το ζήτημα της συσταλτικής ή διασταλτικής ερμηνείας των σχετικών διατάξεων, ειδικά για τις περιπτώσεις εκείνες που δεν συντρέχει απαραίτητα η ιατρική αναγκαιότητα. Για παράδειγμα τίθεται το ερώτημα αν για τη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή αρκεί η φυσική αδυναμία σε περίπτωση θανάτου, π.χ. όπως αναφέρθηκε αμέσως παραπάνω, σε περίπτωση θανάτου σε πόλεμο, ή πρέπει να συντρέχει περίπτωση θανάτου από ασθένεια.

Σημειωτέον ότι είναι δυνατόν η ρύθμιση του 1457 ΑΚ να εφαρμοστεί και σε περίπτωση κήρυξης προσώπου σε αφάνεια, αφού η κήρυξη σε αφάνεια εξομοιώνεται με θάνατο. Τα χρονικά όρια για την τεχνητή γονιμοποίηση (βλ. κατωτέρω) θα υπολογίζονται από το αμετάκλητο της απόφασης που κηρύσσει την αφάνεια⁷⁶.

Το ερώτημα για το επιτρεπτό της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης τίθεται και στην περίπτωση που έχει πεθάνει η γυναίκα και ο επιζών σύζυγος επιθυμεί την μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή, με επιχείρημα την ύπαρξη ενός γενικού δικαιώματος στην αναπαραγωγή⁷⁷. Όπως σημειώνεται στην Εισηγητική Έκθεση, η ρύθμιση του άρθρου 1457 ΑΚ είναι μεν προσανατολισμένη στη συνηθέστερη περίπτωση της επιθυμίας για τεκνοποίηση μετά το θάνατο του άνδρα, μπορεί όμως να καλύψει, αναλογικά εφαρμοζόμενη, και την περίπτωση που πεθαίνει η γυναίκα. Φυσικά, στην περίπτωση αυτή, για να χρησιμοποιήσει ο άνδρας, μετά το θάνατο της συζύγου ή συντρόφου του, τα κρυοσυντηρημένα ωάρια της ή τα κρυοσυντηρημένα γονιμοποιημένα ωάρια, θα χρειαστεί «παρένθετη» κυοφόρο μητέρα. Αυτό σημαίνει ότι θα εφαρμοστούν αναλογικά τα άρθρα 1457 και 1458 ΑΚ. Παρατηρείται, όμως, ότι η περίπλοκη νομική κατασκευή, σε συνδυασμό με τη μικρή επιθυμία των ανδρών για τεκνοποιία, καθιστούν περίπτωση αυτή ακραία, αν όχι εντελώς φανταστική⁷⁸. Το

Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο, 48· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 410· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 24.

⁷⁶ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 412· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 25.

⁷⁷ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή», 401-402· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 411-412.

⁷⁸ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 25-26· Η ΙΔΙΑ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 51. Σημειωτέον ότι η κρυοσυντήρηση μη γονιμοποιημένων ωαρίων μέχρι στιγμής είναι δύσκολο να επιτευχθεί χωρίς βλάβες.

ζήτημα αυτό θα προσεγγιστεί αναλυτικότερα παρακάτω στην ενότητα για την ετερόλογη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση.

Υποστηρίζεται ότι, λόγω τις περιοριστικής απαρίθμησης στο νόμο των περιπτώσεων που επιτρέπεται η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, δικαστήριο δεν μπορεί να δώσει την άδεια, όταν διαπιστώνεται ότι το γεννητικό υλικό του συζύγου ή του μόνιμου συντρόφου είχε καταψυχθεί με στόχο τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση για άλλους λόγους, όπως π.χ. εξαιτίας οικονομικών ή επαγγελματικών εμποδίων που επέβαλλαν κατά την κρίση του ζευγαριού την αναβολή της τεκνοποίησης. Με το ίδιο σκεπτικό δεν είναι δυνατή η χορήγηση δικαστικής άδειας και στην περίπτωση αιφνίδιου θανάτου του συζύγου μετά από επανειλημμένες και αποτυχημένες προηγούμενες απόπειρες εμφύτευσης, όσο ο ίδιος ζούσε υγιής και χωρίς να υπάρχει κίνδυνος θανάτου του⁷⁹.

β. Ειδική συναίνεση για post mortem τεχνητή αναπαραγωγή

Δεν αρκεί ο σύζυγος ή μόνιμος σύντροφος της γυναίκας να έχει συναινέσει απλώς στην τεχνητή γονιμοποίηση⁸⁰, αλλά απαιτείται *ειδική συναίνεσή του*, για την πραγματοποίησή της μετά το θάνατό του. Η προϋπόθεση αυτή είναι μια σαφής και θετική απάντηση του νομοθέτη στο ερώτημα αν για το επιτρεπτό της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η βούληση του νεκρού δότη. Το ζήτημα αυτό συνδέεται και με το θέμα του κληρονομητού του γεννητικού υλικού, το οποίο αναπτύχθηκε παραπάνω. Η συναίνεση αυτή δίδεται υποχρεωτικά με συμβολαιογραφικό έγγραφο, το οποίο πρέπει να θεωρηθεί συστατικός τύπος. Η πρόβλεψη αυτή είναι απαραίτητη προκειμένου να διασφαλίζεται πλήρως η βούληση του άνδρα, για μια πράξη που θα γίνει μετά το θάνατό του και επιπλέον για να

---

⁷⁹ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 22-23.

⁸⁰ Για τη συναίνεση γενικά στην τεχνητή γονιμοποίηση βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΜΑΡΗ Δ., «Η συγκατάθεση του τεκμαιρόμενου πατέρα στην τεχνητή γονιμοποίηση», *Κριτε* 1994/2, 115-127· Η ΙΔΙΑ, «Η συγκατάθεση του τεκμαιρόμενου πατέρα στην τεχνητή γονιμοποίηση», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, 243-245· ΛΕΚΚΑΣ Γ., *Ελεύθερη ένωση και πατρότητα κατά τον ΑΚ*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, 44-49· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 209· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 24· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 49.

διασφαλίζεται διά του συμβολαιογραφικού εγγράφου η απαιτούμενη περίσκεψη και ενημέρωση του συναινούντος. Ζήτημα γεννάται αν η συναίνεση αυτή αφορά μόνο ομολογή μετά θάνατον τεχνητή γονιμοποίηση. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ζήτημα που χρήζει ερμηνείας⁸¹ και θα αναπτυχθεί αναλυτικά παρακάτω.

Το ότι όμως ο νόμος απαιτεί ειδική συναίνεση για τη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή δε σημαίνει ότι απαιτούνται σωρευτικά δύο συναινέσεις -και του άρθρου 1456 και του άρθρου 1457 ΑΚ- αλλά ότι δεν αρκεί γενική συναίνεση του άρθρου 1456 ΑΚ για τεχνητή γονιμοποίηση. Πρέπει ο άνδρας να συναινέσει για τη μετά το θάνατό του τεχνητή γονιμοποίηση και η συμβολαιογραφική συναίνεσή του καλύπτει ταυτόχρονα και τη γενική προϋπόθεση που θέτει το άρθρο 1456 ΑΚ.

Πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η συναίνεση του άνδρα θα αφορά καταρχήν αποκλειστικά τη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή, αφού όσο αυτός ζει τεχνητή γονιμοποίηση επιτρέπεται, εφόσον υπάρχει αδυναμία απόκτησης τέκνων με φυσικό τρόπο. Πρέπει ωστόσο να γίνει δεκτό ότι, αν εξαιτίας της θεραπείας ή του κινδύνου, δεν μπορεί πλέον να αποκτήσει παιδιά, επιτρέπεται να γίνει τεχνητή γονιμοποίηση όσο ζει, έστω κι αν, όταν έδωσε τη συναίνεση, μπορούσε να αποκτήσει παιδιά με φυσικό τρόπο. Αυτό πρέπει να γίνει δεκτό με το λογικό επιχείρημα να απαιτηθεί νέα τεχνητή γονιμοποίηση, που αυτή τη φορά θα αφορά την εν ζωή τεχνητή γονιμοποίηση. Φυσικά ο άνδρας μπορεί να ανακαλέσει με συμβολαιογραφικό έγγραφο τη αρχική του συναίνεση για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, οπότε δε θα υφίσταται πλέον ούτε και συναίνεση για εν ζωή τεχνητή γονιμοποίηση⁸².

Μια ειδικότερη περίπτωση συναίνεσης είναι αυτή που περιέχεται σε δημόσια διαθήκη (1724 επ. ΑΚ). Στην περίπτωση αυτή πληρούται βεβαίως η απαίτηση περί συμβολαιογραφικού τύπου. Γεννάται όμως το ερώτημα αν αυτή η συναίνεση είναι πράγματι «ειδική». Λαμβάνοντας υπόψιν το γεγονός ότι η συναίνεση εντάσσεται στις τελευταίες βουλήσεις του άνδρα πρέπει να δεχθούμε ότι η πρόβλεψη περί «ειδικής» συναίνεσης για post mortem γονιμοποίηση δεν αναφέρεται σε ειδική συμβολαιογραφική πράξη, αλλά σε ειδική πρόβλεψη και αποδοχή (εντός βεβαίως συμβολαιογραφικού εγγράφου) για την υποβολή της συζύγου ή συντρόφου του μετά το θάνατό του σε τεχνητή αναπαραγωγή. Επομένως η δήλωση συναίνεσης σε

---

⁸¹ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή», 403-404.

⁸² ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 60-61.

μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή μπορεί να περιέχεται σε δημόσια διαθήκη, με επιχείρημα άλλωστε και από το ευρύτερο σύστημα του ΑΚ, αφού η δήλωση εκούσιας αναγνώρισης μπορεί να ενσωματωθεί σε διαθήκη και μάλιστα οποιουδήποτε τύπου⁸³.

Πρόβλημα βεβαίως γεννάται από τη δυνατότητα ανάκλησης της διαθήκης. Έτσι, τίθεται το ερώτημα τι θα γίνει αν βρεθεί αργότερα νεότερη διαθήκη του αποβιώσαντος συζύγου ή συντρόφου, με την οποία είτε ανακαλεί συνολικά την προηγούμενη διαθήκη του είτε ανακαλεί τη συγκεκριμένη διάταξη στην οποία περιέχεται η συναίνεσή του για τη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή. Αν πρόκειται για ανάκληση ξεχωριστής συναίνεσης, αυτή βεβαίως είναι απόλυτα ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι θα περιβληθεί το συμβολαιογραφικό τύπο. Αν η ανάκληση της συναίνεσης γίνει με διάταξη δημόσιας διαθήκης θα πρέπει να διακρίνουμε περιπτώσεις: Αν η διαθήκη δημοσιεύθηκε πριν από τη χορήγηση δικαστικής άδειας, συναίνεση δεν υπάρχει και δεν μπορεί να δοθεί πλέον η άδεια. Αν η άδεια δόθηκε και η διαθήκη δημοσιεύθηκε εκ των υστέρων και υπό την προϋπόθεση βεβαίως, με αναλογία από το 1456 § 2 εδ. α' ΑΚ, ότι δηλαδή δεν έγινε ακόμη η μεταφορά του γονιμοποιημένου ωαρίου στο σώμα της γυναίκας, πρέπει η δικαστική απόφαση με την οποία δόθηκε η άδεια να ανατραπεί με την άσκηση των προβλεπόμενων ένδικων μέσων⁸⁴.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι με το νόμο 3305/2005 είναι δυνατή η κρυοσυντήρηση γεννητικού υλικού και για ανηλίκους (άρθρο 4 § 1 εδ. γ'). Σύμφωνα, λοιπόν, με το άρθρο 7 § 6 του νόμου αυτού, πρέπει να συναινούν για την κρυοσυντήρηση και οι δύο γονείς του ανηλίκου, ανεξαρτήτως αν έχουν και οι δύο την επιμέλεια, ενώ, αν ο ανήλικος είναι άνω των 15 ετών, συναινεί και ο ίδιος. Αν δε ο ανήλικος είναι έγγαμος, προκρίνεται ως ορθότερο ότι η συναίνεση του συζύγου δεν υποκαθιστά τη συναίνεση των γονέων⁸⁵.

---

⁸³ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 61. Πρβλ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 25, η οποία αναφέρεται μόνο σε διαθήκη που έχει συνταχθεί συμβολαιογραφικά.

⁸⁴ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 62.

⁸⁵ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 42-43.

γ. Δικαστική άδεια

Στην αρχική του μορφή το Σχέδιο Νόμου δεν προέβλεπε έλεγχο των προϋποθέσεων υποβολής σε μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή από δικαστική ή άλλη αρχή και ορθώς επισημαινόταν ότι υπήρχε ο κίνδυνος να γίνεται μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή χωρίς να συντρέχουν οι προϋποθέσεις της⁸⁶.

Κατά το νόμο, προϋπόθεση για τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση αποτελεί η *δικαστική άδεια*, όπως άλλωστε συμβαίνει και για την παρένθετη μητρότητα. Με δικαστική απόφαση διαπιστώνεται η συνδρομή των προϋποθέσεων που κατά το άρθρο 1457 ΑΚ πρέπει να συντρέχουν σωρευτικά. Η σύζυγος/σύντροφος του αποθανόντος υποβάλλει αίτηση για τη χορήγηση της άδειας στο Μονομελές Πρωτοδικείο στο οποίο την περιφέρεια έχει τη συνήθη διαμονή της κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας. Το δικαστήριο μπορεί, σύμφωνα με το άρθρο 799 ΚΠολΔ να διατάξει την κεκλεισμένων των θυρών συζήτηση⁸⁷.

Απώτερος χρόνος κατά τον οποίο κρίνεται η ύπαρξη ή η έλλειψη δικαστικής άδειας είναι αυτός της πραγματοποίησης της μεταθανάτιας τεχνητής σπερματέγχυσης ή εμφύτευσης του γονιμοποιημένου ωαρίου. Αυτό προκύπτει από το συνδυασμό των παραγράφων 2 και 3 εδ. β' του άρθρου 1465 ΑΚ. Αποφασιστικός είναι επομένως ο χρόνος της ολοκλήρωσης της τεχνητής γονιμοποίησης με τη μεταφορά του γεννητικού υλικού στο γυναικείο σώμα. Η παρατήρηση αυτή έχει σημασία για την περίπτωση που προηγείται της εμφύτευσης η δημιουργία γονιμοποιημένου ωαρίου *in vitro*. Ορθότερο είναι να γίνει δεκτό ότι αρκεί η δικαστική άδεια να υπάρχει μόλις πριν από το στάδιο της εμφύτευσης⁸⁸.

Η απόφαση του δικαστηρίου με την οποία χορηγείται η άδεια αρκεί να είναι οριστική, δεδομένου ότι ούτε η προθεσμία για την άσκηση έφεσης ούτε η ίδια η έφεση έχουν στην εκούσια δικαιοδοσία ανασταλτικό αποτέλεσμα (763 § 1 ΚΠολΔ). Παρατηρούμε δηλαδή ότι στη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση ο νομοθέτης δεν

---

⁸⁶ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, «Παρατηρήσεις στο Σχέδιο Νόμου», 589. Πρβλ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 22.

⁸⁷ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 62· Ο ΙΔΙΟΣ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 199-200. Για το θέμα της δικαστικής άδειας πρβλ. και ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή», 398-399· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 22· Η ΙΔΙΑ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 47-48.

⁸⁸ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 503.

αξιώνει υψηλότερο βαθμό δικονομικής ωριμότητας της απόφασης, όπως πχ. στην υιοθεσία (1560 ΑΚ)⁸⁹. Πρέπει πάντως η οριστική αυτή απόφαση να μην έχει μετά την έκδοσή της εξαφανιστεί από τυχόν ένδικο μέσο μέχρι τη στιγμή που θα συντελεστεί η τεχνητή γονιμοποίηση. Η απόφαση, με την οποία χορηγείται η δικαστική άδεια παρά την έλλειψη των απαιτούμενων προϋποθέσεων, προσβάλλεται με έφεση και αναίρεση, αν όμως γίνει αμετάκλητη το σφάλμα καλύπτεται. Σημειωτέον ότι η προσβολή με ένδικο μέσο είναι μάλλον απίθανη, αφού τέτοια δυνατότητα έχει βασικά ο εισαγγελέας, ως εκ του νόμου διάδικος στις υποθέσεις εκούσιας δικαιοδοσίας, στο μέτρο που θα θεωρηθεί ότι η ανατροπή της απόφασης επιβάλλεται από το δημόσιο συμφέρον⁹⁰.

Υποστηρίζεται ωστόσο ότι στην περίπτωση πάλι που θα χορηγηθεί άδεια από το δικαστήριο χωρίς να συντρέχει κάποιος από τους νόμιμους όρους, η δικαστική αυτή απόφαση θα υπόκειται στα προβλεπόμενα ένδικα μέσα. Αν όμως καταστεί αμετάκλητη, το ελάττωμά της δεν θα μπορεί να επηρεάσει τις συνέπειες σχετικά με την πατρότητα και το κληρονομικό δικαίωμα του παιδιού που θα γεννηθεί. Σημειωτέον ότι για να ισχύσει αυτόν η απόφαση θα πρέπει να έχει καταστεί αμετάκλητη και όχι τελεσίδικη, αφού αφορά κρίσιμο θέμα προσωπικής κατάστασης⁹¹.

Περαιτέρω τίθεται το ερώτημα αν ο ίδιος ο άνδρας που έχει συναινέσει για την post mortem τεχνητή γονιμοποίηση μπορεί, προ του θανάτου του, να ζητήσει άδεια για τη μετά το θάνατό του χρήση του κρυοσυντηρημένου σπέρματός του. Από τη γραμματική διατύπωση του άρθρου 1457 ΑΚ σε παρελθόντα χρόνο («έπασχε», «είχε συναινέσει»), αλλά και από τη συστηματική ερμηνεία, συνδυάζοντας το άρθρο 1457 ΑΚ και το νέο άρθρο 799 ΚΠολΔ (το οποίο αναφέρεται μόνο στην «αιτούσα») προκύπτει ότι αυτό δεν πρέπει να γίνει δεκτό. Σε διαφορετική περίπτωση, ο άνδρας θα στερούνταν τη δυνατότητα που έχει να ανακαλέσει τη συναίνεσή του μέχρι το θάνατό του. Αν ζητούσε ο ίδιος δικαστική άδεια και την λάμβανε, τυχόν ανάκληση της συναίνεσής του, μετά την έκδοση της δικαστικής απόφασης θα δημιουργούσε σωρεία ουσιαστικών και δικονομικών προβλημάτων⁹². Υποστηρίζεται, ωστόσο, και η

---

⁸⁹ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 503· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 52.

⁹⁰ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 26.

⁹¹ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 64.

⁹² ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 62-63.

αντίθετη άποψη με το επιχείρημα ότι το γράμμα του άρθρου 799 § 1 ΚΠολΔ που αναφέρει «αιτούσα» δεν πρέπει να θεωρηθεί εμπόδιο στην ερμηνευτική αυτή εκδοχή, γιατί δεν προσαρμόστηκε πλήρως στο τελευταίο σχέδιο του νόμου⁹³. Η άποψη αυτή κρίνεται ως υπερβολική.

Τέλος, όσον αφορά τη χορήγηση της δικαστικής άδειας πρέπει να σημειώσουμε ότι το δικαστήριο ελέγχει *μόνο* τη συνδρομή των νόμιμων λόγων και όχι τη σκοπιμότητα της *post mortem* αναπαραγωγής. Κατά συνέπεια δεν μπορεί να αρνηθεί τη χορήγηση της άδειας, με τη σκέψη ότι η απόκτηση ενός παιδιού χωρίς πατέρα δεν ανταποκρίνεται είτε γενικά είτε στη συγκεκριμένη περίπτωση στο συμφέρον του παιδιού. Και αυτό διότι ο νομοθέτης έκρινε με τη θέσπιση του άρθρου 1457 ΑΚ ότι η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση είναι σύμφωνη προς το συμφέρον του τέκνου που θα γεννηθεί.⁹⁴

δ. Χρονικά όρια

Σύμφωνα με άρθρο 1457 § 2 ΑΚ η τεχνητή γονιμοποίηση διενεργείται *μετά την πάροδο έξι μηνών και πριν από τη συμπλήρωση διετίας από το θάνατο* του άνδρα. Σκοπός του διπλού χρονικού περιορισμού της διάταξης αυτής είναι αφενός να προστατεύσει τη γυναίκα από εσπευσμένες αποφάσεις που ενδέχεται να λάβει μέσα σε ψυχική ταραχή από την πρόσφατη απώλεια του άνδρα και αφετέρου να θέσει τα απώτατα χρονικά όρια στη δυνατότητα αυτή, ώστε να μη διαιωνίζεται επ' άπειρον η αβεβαιότητα ως προς τους κληρονόμους του θανόντος κλπ⁹⁵.

Ο νόμος αναφέρει ότι μέσα στο προαναφερθέν χρονικό διάστημα «διενεργείται» η τεχνητή γονιμοποίηση. Δεν αρκεί, επομένως, μέσα στο διάστημα αυτό να εκδοθεί η δικαστική απόφαση που χορηγεί την άδεια, αλλά πρέπει τουλάχιστον να αρχίσει εντός της διετίας η διαδικασία της τεχνητής αναπαραγωγής, δηλαδή είτε να γίνει η έκχυση του σπέρματος στο σώμα της γυναίκας στην

---

⁹³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 68-69. Τα εδώ υποστηριζόμενα φαίνεται να αντιφάσκουν με όσα ο συγγραφέας αναφέρει στη σελ. 22, ότι δηλ. εν ζωή τεχνητή γονιμοποίηση είναι εκείνη κατά την έναρξη της οποίας ζει ο σύζυγος ή μόνιμος σύντροφος της γυναίκας του οποίου το σπέρμα χρησιμοποιείται για τη γονιμοποίηση.

⁹⁴ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 63.

⁹⁵ Πρβλ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 24· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο*, 50-51.

περίπτωση της in vivo γονιμοποίησης, είτε να γίνει η γονιμοποίηση in vitro και να μεταφερθεί το γονιμοποιημένο ωάριο στο σώμα της γυναίκας είτε, τέλος, το κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο να μεταφερθεί στο σώμα της γυναίκας. Η κρυοσυντήρηση του γονιμοποιημένου ωαρίου είναι σαφές ότι απλά θα παρατείνει την αβεβαιότητα και δεν αποτελεί «διενέργεια» της τεχνητής γονιμοποίησης εντός της νόμιμης προθεσμίας⁹⁶.

Αν η δικαστική απόφαση που δίνει την άδεια υπάρχει κατά τη στιγμή της τεχνητής γονιμοποίησης, όμως η τεχνητή γονιμοποίηση γίνεται πριν περάσει εξάμηνο ή μετά την παρέλευση δύο ετών από το θάνατο του συζύγου, γεννάται το ερώτημα αν είναι δυνατή η ίδρυση της πατρότητας δυνάμει του άρθρου 1465 § 2 ΑΚ, το οποίο ορίζει ότι *«Τέκνο γεννημένο σε γάμο θεωρείται και το τέκνο που γεννήθηκε ύστερα από μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, εφόσον υπάρχει η απαιτούμενη κατά το άρθρο 1457 ΑΚ δικαστική άδεια»*. Σε τελική ανάλυση δηλαδή τίθεται το ερώτημα αν σ' αυτή την περίπτωση υπάρχει δικαστική άδεια. Στη θεωρία υποστηρίζονται και οι δύο απόψεις⁹⁷.

Ορθότερο είναι να γίνει δεκτό ότι η δικαστική απόφαση τελεί υπό διπλή νόμιμη προθεσμία, την αναβλητική εξάμηνη και τη διετή διαλυτική με αποτέλεσμα κατά τα διαστήματα αυτά να μην υπάρχει δικαστική άδεια και αν η τεχνητή γονιμοποίηση πραγματοποιηθεί στα χρονικά αυτά διαστήματα η ίδρυση της πατρότητας να μπορεί να θεμελιωθεί μόνο διαμέσου του β' εδαφίου της παραγράφου 3 του άρθρου 1465 ΑΚ⁹⁸, το οποίο ορίζει ότι *«Αν το τέκνο γεννήθηκε μετά την τριακοσιοστή ημέρα από τη λύση ή την ακύρωση του γάμου, η απόδειξη της πατρότητας του συζύγου βαρύνει εκείνον που την επικαλείται. Το ίδιο ισχύει και όταν η τεχνητή γονιμοποίηση έγινε μετά το θάνατο του συζύγου παρά την έλλειψη δικαστικής άδειας»*.

---

⁹⁶ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 63-64· Ο ΙΔΙΟΣ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 199-200. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 25· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Ι., *Οικογενειακό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 410.

⁹⁷ Υπέρ της άποψης ότι υπάρχει δικαστική άδεια τάσσονται οι ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση*, 38 και 81-82 και ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 49. Κατά της άποψης αυτής ο ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 81 και 91-92.

⁹⁸ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 503-504· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση», *ΧρΙΔ* 2005, 97-99 = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, 431-439.

Στις περιπτώσεις επομένως που η διενέργεια της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης δεν καλύπτεται από τη δικαστική άδεια του άρθρου 1457 ΑΚ⁹⁹, η σύνδεση με το νεκρό άνδρα του παιδιού που κατά το νόμο έχει γεννηθεί χωρίς γάμο μπορεί να επέλθει με εκούσια αναγνώριση μετά από σχετική δήλωση των γονέων του νεκρού (1475 § 3 ΑΚ) ή με δικαστική αναγνώριση ύστερα από σχετική αγωγή της μητέρας, του παιδιού ή των γονέων του νεκρού (1479, 1480 ΑΚ)¹⁰⁰. Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα κατωτέρω.

2. Ειδικότερα ζητήματα

α. Μεταθανάτια ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση

Ζήτημα γεννάται όσον αφορά την εφαρμογή του άρθρου 1457 ΑΚ στην περίπτωση κατά την οποία μετά το θάνατο του άνδρα υπάρχει γονιμοποιημένο ωάριο, το οποίο όμως γονιμοποιήθηκε με σπέρμα τρίτου άνδρα στο πλαίσιο ετερόλογης τεχνητής γονιμοποίησης (υπό την προϋπόθεση βεβαίως της ύπαρξης συναίνεσης του εντωμεταξύ αποβιώσαντος συζύγου ή συντρόφου της γυναίκας τόσο για την ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση όσο και για τη μετά το θάνατό του μεταφορά του γονιμοποιημένου ωαρίου στη γυναίκα). Η μάλλον κρατούσα γνώμη¹⁰¹ δέχεται ότι αυτό μπορεί συμβαίνει, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι η ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση επιβαλλόταν από ιατρικούς λόγους, σύμφωνα με τη γενική προϋπόθεση του άρθρου 1457 ΑΚ. Υποστηρίζεται δηλαδή ότι ειδικά η μεταθανάτια εμφύτευση ωαρίου γονιμοποιημένου με ετερόλογη γονιμοποίηση μπορεί να θεωρηθεί επιτρεπτή, σύμφωνα με το άρθρο 1457 ΑΚ, με την προϋπόθεση βεβαίως ότι υπήρξε συγκατάθεση του συζύγου για τη χρήση ξένου σπέρματος¹⁰². Η αντίθετη άποψη

---

⁹⁹ Επιπλέον, θα πρέπει να εξεταστεί και ο παράνομος χαρακτήρας της ιατρικής αγωγής, πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 64.

¹⁰⁰ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 504.

¹⁰¹ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 56 και 59· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 26· ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με χρήση ξένου γεννητικού υλικού», 668.

¹⁰² ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση», *ΧρΙΔ* 2005, 98-99 = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, 435-439· ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με χρήση ξένου γεννητικού υλικού», 668. Γενικά αρνητικός στην ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση ο ΦΙΛΙΟΣ Π., *Κληρονομικό Δίκαιο – Γενικό μέρος*, Έκτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 69.

υποστηρίζει, ωστόσο, ότι η μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή είναι πάντοτε ομολογη¹⁰³.

Γενικά πάντως στη θεωρία γίνεται δεκτό, ακόμη και από τους υποστηρικτές της κρατούσας άποψης, ότι το άρθρο 1457 δεν εφαρμόζεται, σε περίπτωση που η γυναίκα θελήσει να χρησιμοποιήσει μετά το θάνατο του συζύγου/συντρόφου της σπέρμα τρίτου δότη, έστω κι αν ο αποβιώσας είχε συναινέσει σε ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση χωρίς να υπάρχει όμως συναίνεσή του για μεταθανάτια διενέργειά της.

Όσον αφορά τη δυνατότητα μεταθανάτιας τεχνητής σπερματέγχυσης *in vivo* ή *in vitro* υποστηρίζεται ότι θα πρόκειται πάντα για ομολογη τεχνητή γονιμοποίηση, καθώς στο πλαίσιο του άρθρου 1457 ΑΚ αντικείμενο της δικαστικής απόφασης συνιστά η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με χρήση σπέρματος του αποθανόντος συζύγου και αν υποβληθεί αίτημα για χρήση σπέρματος τρίτου, αυτό θα απορριφθεί ως νόμω αβάσιμο. Αν παρά ταύτα δόθηκε άδεια για ομολογη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, αλλά έγινε τελικά ανεπίτρεπτη ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση, τίθεται το ερώτημα αν θα ισχύσει ο κανόνας του άρθρου 1465 § 2 ΑΚ. Ορθότερο είναι να δοθεί θετική απάντηση με τη σκέψη ότι διαφορετικά θα αναγόταν σε όρο της προσωπικής κατάστασης του παιδιού το καθαυτό γεγονός της συμβολής του συζύγου στη σύλληψή του, με συνέπεια την επικράτηση αβεβαιότητας, αφού δεν υπάρχει εγγύηση προέλευσης του γεννητικού υλικού και επιπλέον είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδειχτεί η πραγματικότητα και μάλιστα στο πλαίσιο δίκης, στην οποία η πατρότητα αποτελεί παρεμπόδιον ζήτημα. Καθίσταται έτσι δια του άρθρου 1465 § 1 και 2 ΑΚ η έννομη συνέπεια ανεξάρτητη από το δεσμό αίματος και συνδεόμενη με αλληλουχία γεγονότων και νομικών πράξεων που διασφαλίζουν τη δημοσιότητα. Αποτελεί δηλαδή η δικαστική απόφαση που δίνει την άδεια για την μεταθανάτια

---

¹⁰³ ΚΟΥΝΟΥΓΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ Έ., *Τεχνητή γονιμοποίηση*, 31, υποσ. 44. Πρβλ. όμως και τον ορισμό που δίνει ο ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 4, κατά τον οποίο μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση (*post mortem*) είναι η γονιμοποίηση ωαρίου γυναίκας (ή άλλης δώτριας) με σπέρμα του αποβιώσαντος συζύγου ή συντρόφου της (ή τρίτου δότη, μετά το θάνατο του συζύγου ή συντρόφου). Ο ΙΔΙΟΣ, *ό.π.*, 26, λέει ότι από το γράμμα του νόμου δε φαίνεται να αποκλείεται η ετερόλογη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, χωρίς όμως να προχωράει σε περαιτέρω εξειδίκευση.

τεχνητή γονιμοποίηση στοιχείο αντίστοιχο με τη γέννηση τέκνου μέσα σε τριακόσιες ημέρες από τη λύση του γάμου¹⁰⁴.

Ως προς το ζήτημα τι θα συμβεί αν ο αποβιώσας είχε συναινέσει να προβεί η σύζυγος/σύντροφός του σε ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση μετά το θάνατό του, πρέπει να σημειώσουμε ότι ενδεχόμενη καταφατική απάντηση ως προς το ζήτημα του επιτρεπού δε φαίνεται ότι θα προσέκρουε στο γράμμα του 1457 ΑΚ. Πρέπει όμως να εξετάσουμε και τη βούληση του ιστορικού νομοθέτη, το όλο υποσύστημα των διατάξεων για την τεχνητή γονιμοποίηση, αλλά και το ευρύτερο υποσύστημα για τη δημιουργία της συγγένειας (π.χ. και την υιοθεσία), τον αντικειμενικοποιημένο σκοπό του νόμου, όπως αυτός προκύπτει από τις αρχές που διέπουν τις σχετικές διατάξεις και προσδιορίζουν τις αόριστες νομικές έννοιες (π.χ. συμφέρον τέκνου, ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), εν τέλει δε να αξιολογήσουμε το φαινόμενο και με αναφορά σε υπέρτερης ισχύος συνταγματικές διατάξεις (5 §1, 21, 25 Σ.)¹⁰⁵. Μετά από μια τέτοια αξιολόγηση ορθότερη θα ήταν μια αρνητική απάντηση, πιθανόν δε να κλονιζόταν και η προαναφερθείσα ως κρατούσα άποψη, αφού το παιδί που θα γεννηθεί θα είναι ένας «κατά παραγγελία κληρονόμος», αφού με τον αποβιώσαντα πατέρα του θα το συνδέει μόνο μια σχετική συναίνεση.

Υποστηρίζεται λοιπόν στην ελληνική θεωρία η άποψη ότι η ετερόλογη μεταθανάτια γονιμοποίηση με τη στενή της έννοια, δηλαδή η χρησιμοποίηση ξένου σπέρματος μετά το θάνατο του συζύγου με στόχο την ίδρυση της πατρότητας του τελευταίου ως νόμιμη δυνατότητα κατά το άρθρο 1457 ΑΚ αποκλείεται οπωσδήποτε, αφού από τις προϋποθέσεις που θέτει το άρθρο φαίνεται καθαρά ότι αναφέρεται στην περίπτωση που υπάρχει ενδιαφέρον από το ζευγάρι, και κυρίως από τη γυναίκα, να χρησιμοποιηθεί γεννητικό υλικό του νεκρού, δηλαδή του συζύγου ή του μόνιμου συντρόφου. Δεν προβλέπεται συνεπώς κατά το άρθρο 1457 ΑΚ η δυνατότητα του συζύγου να συγκατατεθεί συμβολαιογραφικά σε ετερόλογη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση της γυναίκας του ούτε δυνατότητα του δικαστηρίου να δώσει άδεια για μια τέτοια γονιμοποίηση με σκοπό να καλυφθεί το παιδί που θα γεννηθεί από το τεκμήριο της πατρότητας του συζύγου.

---

¹⁰⁴ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας», 502.

¹⁰⁵ Βλ. και ανωτέρω Μέρος Πρώτο, V.

Η προέλευση του σπέρματος από το νεκρό σύζυγο ή σύντροφο έχει αναγορευθεί σε προϋπόθεση του άρθρου 1457 ΑΚ. Έτσι, αν διατυπωθεί αίτημα για τεχνητή γονιμοποίηση, η οποία θα βασίζεται στην αξιοποίηση σπέρματος που δεν ανήκει στο νεκρό σύζυγο ή σύντροφο, αυτό θα απορριφθεί ως αβάσιμο¹⁰⁶. Το τελευταίο δε θα ισχύσει αν γίνει δεκτή η άποψη που υποστηρίζεται μεμονωμένα ότι ο κανόνας του 1457 ΑΚ εμφανίζεται ουδέτερος απέναντι τόσο στην ομόλογη όσο και στην ετερόλογη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση¹⁰⁷.

Συγκεκριμένα υπέρ του επιτρεπού της ετερόλογης μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης προβάλλεται ότι η άποψη περί επιτρεπού μόνο της ομόλογης τεχνητής γονιμοποίησης δε βρίσκει έρεισμα στο γράμμα του νόμου, αφού από πουθενά δεν προκύπτει αντίρρηση του νομοθέτη στο ετερόλογο της γονιμοποίησης ούτε προδικάζεται η προέλευση του σπέρματος. Βεβαίως η σύνδεση της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης με τον κίνδυνο στειρότητας (1457 § 1 περ. α' ΑΚ), η Εισηγητική Έκθεση του Νόμου και οι προπαρασκευαστικές εργασίες συνηγορούν υπέρ ενός περιορισμού στην ομόλογη post mortem γονιμοποίηση.

Παρατηρείται όμως ότι με το άρθρο 5 § 1 του Συντάγματος κατοχυρώνεται και το δικαίωμα στην μεταθανάτια ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση με περιορισμό τα δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη και υποστηρίζεται ότι δεν υπάρχει τέτοια αντίθεση της post mortem ετερόλογης γονιμοποίησης προς τα χρηστά ήθη. Συγκεκριμένα μπορεί υπάρχει κοινωνική συγκατάθεση για χρήση της βιοτεχνολογίας σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και δεν αντίκειται στα χρηστά ήθη ο συνδυασμός των περιπτώσεων τεχνητής γονιμοποίησης αρκεί να τηρούνται οι προϋποθέσεις του νόμου.

Υποστηρίζεται δε -πράγμα μάλλον υπερβολικό- ότι εξασφαλίζεται a fortiori η κοινωνική συγκατάθεση σε περίπτωση που οι ενδιαφερόμενοι εμπίπτουν στο πεδίο περισσότερων ρυθμίσεων με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται ακόμα περισσότερο να τεκνοποιήσουν, ενώ αντίκειται και στο άρθρο 4 § 1 λόγω άνισης μεταχείρισης των υποψηφίων για ομόλογη και ετερόλογη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση.¹⁰⁸

---

¹⁰⁶ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση», 668.

¹⁰⁷ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 26· Ο ΙΔΙΟΣ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 412.

¹⁰⁸ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση», 668-669.

Όσον αφορά δε την άποψη ότι επιτρέπεται μόνο η μεταθανάτια εμφύτευση κρυοσυντηρημένου ωαρίου που είχε γονιμοποιηθεί με ξένο σπέρμα, παρατηρείται ότι η θέση αυτή δε συντονίζεται με τα κριτήρια που ακολουθούν οι κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Συγκεκριμένα υποστηρίζεται ότι δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στην ετερόλογη μεταθανάτια εμφύτευση και την ετερόλογη μεταθανάτια σπερματέγχυση, ενώ δημιουργείται και σοβαρό ζήτημα παραβίασης της αρχής της ισότητας¹⁰⁹.

Με βάση τις τελευταίες αυτές θέσεις προτείνεται η αποδοχή της ετερόλογης τεχνητής γονιμοποίησης post mortem σε όλες της τις παραλλαγές, με το επιχείρημα ότι αυτό επιβάλλεται από την εναρμονισμένη προς τα άρθρα 4§ 1 και 5 § 1 του Συντάγματος ερμηνεία του άρθρου 1457 ΑΚ¹¹⁰.

Με παρόμοια αιτιολογία υποστηρίζεται και η χρήση ωαρίου τρίτης δότριας ή και η χρησιμοποίηση κυοφόρου, αν για λόγους αδυναμίας ή επικινδυνότητας η επιζώσα σύζυγος δεν μπορεί να συλλάβει ή να κυοφορήσει¹¹¹.

β. Θάνατος και των δύο συζύγων ή συντρόφων

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι σε περίπτωση που αποβιώσουν και οι δύο σύζυγοι ή σύντροφοι θα πλεονάζουν τυχόν κρυοσυντηρημένα ωάρια, των οποίων η τύχη θα κριθεί κατά το άρθρο 1459 ΑΚ¹¹². Υπέρ της απαγόρευσης της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης σ' αυτή την περίπτωση συνηγορούν τόσο ο σκοπός της, ο οποίος συνίσταται στην απόκτηση τέκνου από τη σύζυγο ή τη σύντροφο που επιζεί, όσο και το συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί¹¹³.

---

¹⁰⁹ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση», 669.

¹¹⁰ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, ό.π., 669.

¹¹¹ ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ, ό.π., 669-670.

¹¹² ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 59. Για το πλεονάζον γεννητικό υλικό εν γένει βλ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση*, 72-84.

¹¹³ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 26, ο οποίος όμως φαίνεται να προβληματίζεται ιδίως στην περίπτωση κρυοσυντηρημένου γονιμοποιημένου ωαρίου, το οποίο θα πρέπει να καταστραφεί, και προτείνει (υποσ. 12) λύση για ακραίες περιπτώσεις με τη διάπλαση ad hoc κανόνα δικαίου με βάση το γενικότερο σύστημα.

γ. Προαποβίωση της συζύγου ή συντρόφου

Ένα άλλο ενδεχόμενο το οποίο μπορεί να ανακύψει είναι το εξής: Μπορεί να προαποβιώσει η σύζυγος/σύντροφος πριν από τον άνδρα και να υπάρχει κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο (αν υπάρχει απλώς κρυοσυντηρημένο ωάριο -που άλλωστε δεν είναι και ιατρικά σύνηθες- ισχύουν ανάλογες εν μέρει σκέψεις με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω με την επισήμανση βεβαίως ότι ήδη το γράμμα του νόμου αναφέρεται αποκλειστικά σε τεχνητή γονιμοποίηση μετά το θάνατο του άνδρα).

Στην περίπτωση αυτή, η μόνη δυνατότητα την οποία έχει ο επιζών σύζυγος/σύντροφος είναι να αναζητήσει τη βοήθεια κυοφόρου γυναίκας¹¹⁴· απαιτείται όμως, επιπλέον, και η κατά το άρθρο 1458 ΑΚ δικαστική άδεια, η οποία θα πρέπει να πάει κόντρα στο γράμμα του νόμου που αναφέρεται, όπως ήδη σημειώθηκε μόνο σε επιζώσα σύζυγο/σύντροφο και όχι αντιστρόφως. Από την άλλη όμως, δεν πρέπει να αγνοήσουμε την αρχή της ισότητας, η οποία, για λόγους ίσης νομικής μεταχείρισης, επιβάλλει να δοθεί στον επιζώντα άνδρα η δυνατότητα αυτή, με αναλογία δικαίου βάσει τόσο του άρθρου 1457 ΑΚ, όσο και του 1458 ΑΚ¹¹⁴.

δ. Μεταθανάτια σύλληψη με φυσικό τρόπο

Αν η σύζυγος του άνδρα που πέθανε αποκτήσει παιδί με φυσιολογικό τρόπο, δηλ. με σεξουαλική επαφή με άλλον άνδρα, και το παιδί αυτό γεννηθεί μέσα στις τριακόσιες μέρες από τη λύση του γάμου με το θάνατο του συζύγου, ισχύει το τεκμήριο του άρθρου 1465 § 1 ΑΚ και η πατρότητα του συζύγου τεκμαίρεται και πρέπει να προσβληθεί. Αν το τέκνο γεννηθεί μετά την τριακοσιοστή ημέρα, το τεκμήριο δεν ισχύει και το παιδί θα είναι τέκνο γεννημένο χωρίς γάμο των γονέων του.

Είτε πάντως το τέκνο που συνελήφθη με φυσιολογικό τρόπο γεννηθεί μέχρι την τριακοσιοστή ημέρα από το θάνατο του συζύγου της μητέρας είτε μετά, δεν πρέπει να χορηγηθεί άδεια από το δικαστήριο για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με το κρυοσυντηρημένο σπέρμα ή το κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο.

---

¹¹⁴ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 59-60· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 24-25· ΦΙΛΙΟΣ, *Κληρονομικό Δίκαιο – Γενικό μέρος*, Έκτη έκδοση, 70. Πρβλ. και Εισηγητική Έκθεση του ν. 3089/2002, ΙΙ 1 (γ).

Υποστηρίζεται δε ότι, αν παρόλα αυτά, η σύζυγος (ή και η σύντροφος) παρότι απέκτησε τέκνο ζητήσει να λάβει δικαστική άδεια για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, το αίτημά της πρέπει να απορριφθεί ως καταχρηστικό¹¹⁵. Η άποψη αυτή ωστόσο φαίνεται αρκετά αυστηρή από τη στιγμή που ο νομοθέτης αντιμετωπίζει με αρκετή ελαστικότητα το ζήτημα, ιδίως δε στην περίπτωση που δε θα πρόκειται για κρυοσυντηρημένο σπέρμα, αλλά για κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο, το οποίο, αν δε δοθεί η άδεια για μεταφορά του στη γυναίκα, θα κριθεί ως πλεονάζον.

Αν μετά τη χορήγηση της άδειας από το δικαστήριο για post mortem τεχνητή γονιμοποίηση, η γυναίκα απέκτησε με φυσιολογικό τρόπο τέκνο, η απόφαση με την οποία δόθηκε η άδεια μπορεί να ανακληθεί σύμφωνα με το άρθρο 758 ΚΠολΔ περί ανάκληση ή μεταρρύθμισης των αποφάσεων της εκούσιας δικαιοδοσίας¹¹⁶.

Αν, πάντως, η γυναίκα απέκτησε τέκνο με φυσικό τρόπο όσο ζούσε ο σύζυγος ή ο σύντροφός της, κρίσιμη, προκειμένου να απαντήσουμε στο ερώτημα αν μπορεί να δοθεί δικαστική άδεια για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, είναι η ερμηνεία της μη ανάκλησης από το σύζυγο ή σύντροφο της συναίνεσής του για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση. Αν, λοιπόν, ερμηνευτικά προκύπτει ότι ο σύζυγος εξακολούθησε να θέλει τη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή, το δικαστήριο μπορεί να δώσει τη σχετική άδεια, πράγμα το οποίο μπορεί να συναχθεί ευκολότερα ερμηνευτικά στην περίπτωση που θα πρόκειται για κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο¹¹⁷.

3. Οι συνέπειες της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης στο δικαιο της συγγένειας - Η θεμελίωση της πατρότητας

α. Έγγαμο ζεύγος με δικαστική άδεια

Σύμφωνα με το νέο άρθρο 1465 § 2 ΑΚ, αν η τεχνητή γονιμοποίηση πραγματοποιήθηκε με δικαστική άδεια σύμφωνα με το άρθρο 1457 ΑΚ μετά το θάνατο του συζύγου, πατέρα του τέκνου που θα γεννηθεί θα είναι ο αποθανών σύζυγος της μητέρας του. Είναι αδιάφορο στην περίπτωση αυτή αν συνέτρεχαν οι

---

¹¹⁵ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 64.

¹¹⁶ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 65.

¹¹⁷ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *ό.π.*

όροι για τη χορήγηση δικαστικής άδειας. Αφού η post mortem τεχνητή γονιμοποίηση έλαβε την απαιτούμενη δικαστική άδεια, η πατρότητα του συζύγου είναι θεμελιωμένη¹¹⁸.

Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι η πατρότητα του αποθανόντος συζύγου είναι κατ' άρθρο 1471 § 2 ΑΚ απρόσβλητη από όλους τους δικαιούχους προσβολής της πατρότητας, αφού υπάρχει η συγκατάθεση του συζύγου. Το τελευταίο ισχύει και στις δύο μορφές που μπορεί να έχει η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, είτε δηλαδή έγινε μεταθανάτια χρήση του κρυοσυντηρημένου σπέρματος είτε μεταθανάτια μεταφορά του κρυοσυντηρημένου ωαρίου στη σύζυγο. Μάλιστα, όσον αφορά την εμφύτευση κρυοσυντηρημένου ωαρίου δεν έχει νομική σημασία αν το σπέρμα με το οποίο είχε γίνει η γονιμοποίηση του ωαρίου προερχόταν από τον αποθανόντα σύζυγο, εφόσον βεβαίως αυτός είχε συναινέσει στην ετερόλογη τεχνητή γονιμοποίηση¹¹⁹. Για την περίπτωση της ετερόλογης μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης βλ. αναλυτικά παραπάνω.

β. Έγγαμο ζεύγος χωρίς δικαστική άδεια

Στην περίπτωση που η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση πραγματοποιήθηκε χωρίς δικαστική άδεια¹²⁰, μπορεί να θεμελιωθεί η πατρότητα του αποθανόντος συζύγου και η καταγωγή του τέκνου από το γάμο της μητέρας. Απαιτείται όμως αναγνωριστική αγωγή, προκειμένου να θεμελιωθεί η πατρότητα και το βάρος απόδειξης το φέρει αυτός που επικαλείται την πατρότητα, σύμφωνα με τη ρητή διάταξη του άρθρου 1465 § 3 εδ. β' ΑΚ¹²¹. Στην περίπτωση αυτή ανακύπτουν ωστόσο προβλήματα που έχουν να κάνουν με τη δυνατότητα πραγματοποίησης των απαιτούμενων εξετάσεων, αφού μπορεί να χρειάζεται να γίνει εκταφή του νεκρού

---

¹¹⁸ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 80· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση*, 117.

¹¹⁹ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 80· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 71-72· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 48-50.

¹²⁰ Όσον αφορά τις προβλεπόμενες από τα άρθρα 26 § 12 και 27 § 10 εδ. α' και β' του νόμου 3305/2005 κυρώσεις για χρήση μεταθανάτιως γεννητικού υλικού κατά παράβαση του άρθρου 1457 ΑΚ, βλ. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση*, 52-53.

¹²¹ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση*, 117· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 80.

συζύγου¹²². Μπορεί όμως να είναι δυνατή η απόδειξη της πατρότητας του συζύγου και με άλλους τρόπους (π.χ. ιατρικές βεβαιώσεις από τις οποίες προκύπτει η προέλευση από τον αποθανόντα σύζυγο του σπέρματος που χρησιμοποιήθηκε). Βεβαίως εναντίον όλης αυτής της διαδικασίας μπορεί να προβληθεί η αντίρρηση ότι ο σύζυγος ενδέχεται να μην έχει συναινέσει σε τεχνητή γονιμοποίηση μετά το θάνατό του. Η απάντηση ωστόσο που προτείνεται είναι ότι, σύμφωνα με το νόμο, αρκεί να προέρχεται το παιδί από γεννητικό υλικό του συζύγου, προκειμένου να θεμελιωθεί η πατρότητα του τελευταίου¹²³.

Στην ίδια κατηγορία της μη ύπαρξης δικαστικής άδειας εμπίπτει και η περίπτωση κατά την οποία δόθηκε μεν από το δικαστήριο άδεια, αλλά η τεχνητή γονιμοποίηση δεν έγινε μέσα στο διάστημα των δύο ετών που απαιτεί ο νόμος. Πρέπει επομένως η πατρότητα του αποθανόντος συζύγου να θεμελιωθεί με αναγνωριστική δικαστική απόφαση κατ' άρθρο 1465 § 3 εδ. β' ΑΚ, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω¹²⁴. Στην περίπτωση αυτή, θα είναι μάλλον ευχερέστερη η απόδειξη της πατρότητας του αποθανόντος συζύγου.

Μπορεί, ωστόσο, παρά την ύπαρξη δικαστικής άδειας, η χήρα να μη συλλάβει με τεχνητή γονιμοποίηση, αλλά με φυσικό τρόπο, όπως αναλυτικά αναφέρθηκε παραπάνω. Αν αυτό γίνει εντός της διετίας από το θάνατο του συζύγου, η ύπαρξη της δικαστικής άδειας θα συνεπάγεται, καταρχήν, τη θεμελίωση της πατρότητας του συζύγου που έχει πεθάνει. Όμως το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να ανατραπεί με αναγνωριστική αγωγή, κατά την κρίση της οποίας από το δικαστήριο θα διαπιστωθεί η μη ύπαρξη πατρότητας του αποθανόντος συζύγου και δε θα τύχει εφαρμογής άρθρο 1465 § 2 ΑΚ, αφού το παιδί δε γεννήθηκε με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση¹²⁵.

---

¹²² ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 80, ο οποίος αναφέρεται (υποσ. 8) στο ζήτημα που ανέκυψε στη Γαλλία τη δεκαετία του 1990 με την εκταφή του ηθοποιού Yves Montand για γενετικό έλεγχο της πατρότητάς του.

¹²³ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 80-81. Πρβλ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 11 και 49.

¹²⁴ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 81.

¹²⁵ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 81· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 71-72.

γ. Άγαμο ζεύγος

Στην περίπτωση της τεχνητής γονιμοποίησης μετά το θάνατο του άνδρα με τον οποίο η μητέρα του παιδιού που θα γεννηθεί ζούσε σε ελεύθερη ένωση, ακόμα και αν δε δόθηκε η σχετική δικαστική άδεια που προβλέπεται στο νόμο, η συμβολαιογραφική συναίνεση του θανόντος συντρόφου αρκεί για τη θεμελίωση της πατρότητάς του. Η εκούσια αναγνώριση που προκύπτει από το συμβολαιογραφικό έγγραφο συναίνεσης στη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση δεν μπορεί να προσβληθεί από οποιονδήποτε (1478 §2 ΑΚ). Το τελευταίο ισχύει είτε χρησιμοποιηθεί κρυοσυντηρημένο σπέρμα του συντρόφου μετά το θάνατό του είτε μεταφερθεί στο σώμα της γυναίκας κρυοσυντηρημένο γονιμοποιημένο ωάριο. Στην τελευταία μάλιστα περίπτωση δεν ασκεί επιρροή το γεγονός ότι η γονιμοποίηση του ωαρίου που κρυοσυντηρήθηκε είχε γίνει με σπέρμα όχι του συντρόφου, αλλά τρίτου, υπό την προϋπόθεση βεβαίως ότι η συναίνεση του αποθανόντος συντρόφου κάλυπτε όχι μόνο την post mortem τεχνητή γονιμοποίηση, αλλά και τη χρήση γεννητικού υλικού τρίτου δότη¹²⁶.

---

¹²⁶ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 82-83.

Μέρος Τρίτο: Τα ζητήματα κληρονομικού δικαίου

Από τη στιγμή που με τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση θεμελιώνεται πατρότητα του συζύγου ή συντρόφου τής μητέρας, ο οποίος πέθανε, τίθεται το ζήτημα του κληρονομικού δικαιώματος του τέκνου αυτού στην κληρονομία του πατέρα του. Αυτό μάλιστα ισχύει τόσο στην περίπτωση που η πατρότητα θεμελιώνεται αυτόματα δυνάμει του άρθρου 1465 § 2 ΑΚ όσο και στην περίπτωση που η θεμελίωση γίνεται βάσει του άρθρου 1465 § 3 ΑΚ με αναγνωριστική δικαστική απόφαση, επειδή η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση πραγματοποιήθηκε χωρίς δικαστική άδεια.

I. Πριν από το νόμο 3089/2002

Υπό το προϊσχύσαν δίκαιο, το τέκνο που θα γεννιόταν με μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή μετά το θάνατο του πατέρα του δεν ήταν κατά το διάστημα της κρυοσυντήρησης κυοφορούμενο αν επρόκειτο για κρυοσυντήρηση γονιμοποιημένου ωαρίου ή ούτε καν γονιμοποιημένο αν επρόκειτο για γονιμοποίηση με χρήση κρυοσυντηρημένου σπέρματος¹²⁷. Άρα δεν υπήρχε κατά το χρόνο επαγωγής της κληρονομίας. Σύμφωνα με το τότε άρθρο 1711 ΑΚ *«Κληρονόμος μπορεί να γίνει μόνο εκείνος που κατά το χρόνο επαγωγής της κληρονομίας βρίσκεται στη ζωή ή έχει τουλάχιστον συλληφθεί. Χρόνος της επαγωγής είναι ο χρόνος θανάτου του κληρονομούμενου»*.

Περαιτέρω στη θεωρία σε σχέση με τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση ετίθετο το ερώτημα τι συμβαίνει από άποψη κληρονομικού δικαίου, όταν, παρά την απαγόρευση της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης, έρχεται στον κόσμο ένα παιδί. Μήπως δηλαδή για λόγους δικαιοσύνης και ισότητας απέναντι στα άλλα παιδιά, αλλά και για λόγους συνέπειας ως προς τη δικαιοπολιτική φιλοσοφία της κληρονομικής διαδοχής, η οποία προτάσσει το συμφέρον της οικογένειας και κυρίως αυτό των αμέσως επερχόμενων γενεών, θα πρέπει να αναγνωριστεί, τελικά,

---

¹²⁷ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 227· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 83-84.

κληρονομικό δικαίωμα με χρονικό περιορισμό ως προς το διάστημα που μπορεί να γίνει η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση¹²⁸.

Κατά το προϊσχύσαν δίκαιο, όπως και ο μήπω συνειλημμένος, το τέκνο που επρόκειτο να συλληφθεί μετά το θάνατο του πατέρα του δεν διέθετε κληρονομική ικανότητα, αφού για τον ιστορικό νομοθέτη ήταν αδύνατη και ανυπέρβλητη ιστορικά τη δυνατότητα σύλληψης έξω από το σώμα της μητέρας, όπως άλλωστε και ο ετεροχρονισμός στη σύλληψη. Ο μήπω συνειλημμένος δεν ήταν ούτε δικαιούχος δικαιώματος ούτε φορέας υποχρέωσης¹²⁹. Δεν υπήρχε δηλαδή ως υποκείμενο δικαίου κατά το χρόνο της επαγωγής (1711 ΑΚ)¹³⁰. Το τελευταίο μάλιστα δεν αποτελούσε ειδική επιταγή του κληρονομικού δικαίου αλλά λογική αναγκαιότητα: κανείς δεν μπορεί να αποκτήσει οποιοδήποτε δικαίωμα, όταν κατά τη στιγμή της κτήσης του είναι ανύπαρκτος. Με την έννοια αυτή, η διάταξη του άρθρου 1711 ΑΚ δεν ήταν παρά μια εξειδίκευση και επανάληψη των άρθρων 34-36 ΑΚ.

De lege ferenda προτεινόταν η εξομοίωση προς τον συνειλημμένο του άρθρου 1711 ΑΚ και εκείνου του οποίου η σύλληψη έλαβε χώρα 300 ημέρες από το θάνατο του πατέρα. Η λύση αυτή βασιζόταν σε συνδυαστική εφαρμογή των άρθρων 1711 και 1465 § 2 ΑΚ, καθώς η τελευταία διάταξη δικαιολογεί την επέκταση της κληρονομικής ικανότητας με τη μορφή διορθωτικής ερμηνείας του άρθρου 1711 ΑΚ και σε μήπω συνειλημμένο, υπό την προϋπόθεση ότι η σύλληψη θα λάβει χώρα στα χρονικά όρια που επιτάσσει το άρθρο 1465 § 2 ΑΚ¹³¹.

Ως προς το κληρονομικό δικαίωμα του τέκνου υπό το προϊσχύσαν δίκαιο είχε υποστηριχθεί¹³² ότι αν κατά τη στιγμή του θανάτου του συζύγου το σπέρμα του δεν έχει ακόμη χρησιμοποιηθεί για σπερματέγχυση επέρχεται η κληρονομική διαδοχή, χωρίς να υπολογιστεί το σπέρμα ως συνειλημμένο έμβρυο. Από τη στιγμή όμως της σύλληψης το τέκνο θα πρέπει να θεωρηθεί ότι συνελήφθη κατά το χρόνο θανάτου

---

¹²⁸ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 178, 215-217. Βλ. στην προαναφερθείσα μελέτη πλούσιες παραπομπές και παρουσίαση των απόψεων που έχουν υποστηριχτεί ιδίως στη Γερμανία.

¹²⁹ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 193.

¹³⁰ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 775.

¹³¹ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 218-219.

¹³² ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Ι., «Νομικά προβλήματα», 14· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 84.

του πατέρα του με αποτέλεσμα να ασκούνται τα δικαιώματα του εμβρύου κατ' άρθρο 36 ΑΚ.

Αναγνωριζόταν βεβαίως ότι η παραπάνω άποψη δεν ανταποκρινόταν στο γράμμα του τότε άρθρου 1711 ΑΚ, αλλά υποστηριζόταν ότι αποτελούσε λογική επέκταση της έννοιας της σύλληψης μέσω της τεχνητής γονιμοποίησης με κρυοσυντήρηση σπέρματος. Κρινόταν ωστόσο απαραίτητη η νομοθετική επέμβαση για την άρση περιπτώων διενέξεων μεταξύ των κληρονόμων ιδίως στην περίπτωση που ανάμεσα στο χρόνο θανάτου του πατέρα και στην σύλληψη του τέκνου που γεννιέται με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση μεσολαβεί μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά τον οποίο το τέκνο μπορεί να απωλέσει την κληρονομία δεδομένου ότι αυτοί που κληρονόμησαν το σύζυγο-πατέρα μέχρι τη σύλληψη του τέκνου από τη γυναίκα θα ευθύνονται απέναντί του μόνο με βάση τις διατάξεις περί αδικαιολογήτου πλουτισμού, αν ο κληρονομούμενος δεν είχε με διαθήκη καταστήσει το τέκνο αυτό καταπιστευματοδόχο.

Πριν από τη μεταβολή που επήλθε στον Αστικό Κώδικα με το νόμο 3089/2002, η αναγνώριση της ιδιότητας του κληρονόμου στο τέκνο που γεννήθηκε με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση προσέκρουε, όπως προαναφέρθηκε, στην τότε ρύθμιση του άρθρου 1711 ΑΚ. Έπρεπε δηλαδή ο κληρονόμος να έχει τουλάχιστον συλληφθεί όσο ζούσε ο κληρονομούμενος. Η μόνη λύση που υπό το προϊσχύσαν δίκαιο μπορούσε να εφαρμοστεί ήταν αυτή που προέκυπτε από το (παλιό) άρθρο 1924 ΑΚ. Σύμφωνα με το άρθρο αυτό *«Αν ο διαθέτης εγκατέστησε κληρονόμο πρόσωπο που δεν είχε ακόμη συλληφθεί κατά το θάνατό του, ο εγκατάστατος θεωρείται καταπιστευματοδόχος»*.

Έπρεπε συνεπώς ο κληρονομούμενος πατέρας να εγκαταστήσει με διαθήκη κληρονόμο του το τέκνο που θα γεννιόταν μετά το θάνατό του με τεχνητή γονιμοποίηση, οπότε αυτό σύμφωνα με το προαναφερθέν άρθρο 1924 ΑΚ θα θεωρούνταν *καταπιστευματοδόχος*¹³³, αφού ο χρόνος επαγωγής του καταπιστεύματος δεν είναι αναγκαστικά η στιγμή θανάτου του κληρονομούμενου (1935 ΑΚ). Ο νόμος μάλιστα δεν αρκούσαν στο να αφήσει ανοικτή μια τέτοια δυνατότητα

---

¹³³ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 89· Ο ΙΔΙΟΣ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 84. Για το καταπίστευμα γενικά βλ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ν., *Κληρονομικό Δίκαιο*, 5^η έκδοση, εκδ. Δίκαιο και Οικονομία – Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1989, 141-159· ΨΟΥΝΗ Ν., *Κληρονομικό Δίκαιο Ι*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, 124-135.

αλλά προέβλεπε ότι ειδικά στην περίπτωση που πρόσωπο μη συνειλημμένο οριζόταν ως κληρονόμος, αυτό θα θεωρούνταν εκ του νόμου καταπιστευματοδόχος (1924 ΑΚ), χρόνος δε επαγωγής του καταπιστεύματος ήταν ακριβώς η στιγμή της συλλήψεως (1935 § 2 ΑΚ).

Το βασικό μειονέκτημα της τελευταίας αυτής άποψης ήταν ότι η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή δεν γνωρίζει τον καταπιστευματοδόχο, γιατί κληρονομικό καταπίστευμα χωρίς διαθήκη δεν υπάρχει¹³⁴.

Όσον αφορά την αντίρρηση ότι το άρθρο 1924 ΑΚ αφορούσε την εκ διαθήκης διαδοχή, παρατηρούνταν ότι ο νόμος θεσπίζει ένα τέτοιο ερμηνευτικό κανόνα μόνο για την εκ διαθήκης διαδοχή, αφού κατά την εποχή σύνταξης του άρθρου 1924 ΑΚ ένα παρόμοιο φαινόμενο θα ήταν αδύνατο πρακτικά να συμβεί, προκειμένου για τη διαδοχή από το νόμο. Έτσι σχετικά με την εξ αδιαθέτου ή την αναγκαστική διαδοχή συνέτρεχε πριν από το νόμο 3089/2002 *γνήσιο νομοθετικό κενό*, αφού ο ιστορικός νομοθέτης αδυνατούσε προφανώς να προβλέψει το ενδεχόμενο να επιβιώνει ο ανθρώπινος γαμέτης περισσότερο από τον ίδιο τον άνθρωπο από τον οποίο προέρχεται, ώστε να απαιτείται κάποιες φορές να καταστεί το τέκνο καταπιστευματοδόχος, προκειμένου να μπορεί να κληρονομήσει τον πατέρα του. Προτεινόταν, δηλαδή, εφαρμογή του κανόνα του άρθρου 1924 ΑΚ *αναλογικά* και για την κληρονομική διαδοχή από το νόμο, ώστε να μπορεί πια να μιλάει κανείς για νόμιμο καταπιστευματοδόχο¹³⁵.

Επιπλέον προβαλλόταν ότι μια τέτοια ερμηνεία υπαγορεύεται και από την απευθείας εφαρμογή των σχετικών διατάξεων των άρθρων 1813 και 1825 ΑΚ. Συγκεκριμένα το πραγματικό του άρθρου 1813 ΑΚ περιέχει από μόνο του την αυτονόητη (=νόμιμη) αίρεση ότι «θα υπάρξει» τέκνο του κληρονομούμενου. Η αίρεση αυτή μετατρέπει εξ ορισμό σε καταπίστευμα τη σχετική νομοθετική εγκατάσταση κληρονόμου¹³⁶.

---

¹³⁴ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 227.

¹³⁵ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Βιολογικό και κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο», 279-280· ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 775-776· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem», 652-654.

¹³⁶ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Βιολογικό και κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο», 280.

Το ίδιο πρόβλημα πάντως υπήρχε και για την περίπτωση που το παιδί που θα γεννιόταν με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και υπήρχε σύσταση κληροδοσίας (2002 ΑΚ) ή κληρονομικής υποκατάστασης¹³⁷.

Ετίθετο επομένως το ερώτημα αν θα έπρεπε να γίνει μια τέτοια προσέγγιση του όρου «διαθήκη», ώστε με αυτόν να νοείται για το συγκεκριμένο θέμα οποιαδήποτε δήλωση του αποθανόντος συζύγου, ακόμα και αν δεν ήταν νομότυπη ως διαθήκη, ή να επεκταθεί η ερμηνεία της διάταξης του άρθρου 1711 ΑΚ, ώστε να συμπεριλάβει και το τέκνο που συνελήφθη μετά το θάνατο του πατέρα του.

Είναι φανερό ότι το ζήτημα της νομικής θέσης του τέκνου που συνελήφθη μετά το θάνατο του πατέρα του παρουσίαζε ιδιαίτερη δυσκολία ένταξης στο τότε ισχύον κληρονομικό δίκαιο, δεδομένου και ότι αν επιχειρούνταν η ένταξη του παιδιού ως τέκνου, θα ανέκυπτε το περαιτέρω ζήτημα ότι το τέκνο δεν μπορεί τουλάχιστον ως προς τη νόμιμη μοίρα του να είναι καταπιστευματοδόχος¹³⁸.

Η άποψη για αναλογική εφαρμογή του τότε άρθρου 1924 ΑΚ και στην εκ του νόμου κληρονομική διαδοχή επικρίθηκε με το σκεπτικό ότι ακούγεται παράτολμη και μάλλον παραβλέπει τα συστηματικά δεδομένα, καθώς πρόκειται για μια αδικαιολόγητα σύνθετη κατασκευή που επιφέρει σύγχυση στην εφαρμογή των τύπων της κληρονομικής διαδοχής¹³⁹.

Για το λόγο αυτό και προβαλλόταν και η άποψη ότι πρέπει να γίνει δεκτός ο προστατευτικός σκοπός του άρθρου 1711 ΑΚ και να καταταγεί το παιδί που θα γεννιόταν με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση στα τέκνα του αποθανόντος συζύγου¹⁴⁰.

Επιπλέον προβαλλόταν ότι στο σημείο που αφορά τα κληρονομικά δικαιώματα του τέκνου που γεννιέται με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση διαπιστωνόταν *αξιολογικά κενό*, καθώς με βάση και τις αρχές του ισχύοντος δικαίου πρέπει και το τέκνο αυτό να έχει κληρονομικά δικαιώματα από τον θανόντα πατέρα, και προτεινόταν η πλήρωση του κενού μέσω της διάταξης του άρθρου 1711 ΑΚ όχι του

---

¹³⁷ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 193-194.

¹³⁸ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 227-228· ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 84.

¹³⁹ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 211-215.

¹⁴⁰ ΦΙΛΙΟΣ Π., *Κληρονομικό Δίκαιο – Γενικό μέρος*, Τέταρτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998, 30-31.· ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 227.

1924 ΑΚ, το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, περιορίζει κάπως την οπτική γωνία, εφόσον προϋποθέτει διαθήκη¹⁴¹.

Στην πολύ συνηθέστερη περίπτωση της εξ αδιαθέτου διαδοχής το παιδί που θα γεννιόταν με post mortem τεχνητή αναπαραγωγή με κρυοσυντηρημένο σπέρμα του πατέρα του δε θα είχε κληρονομικό δικαίωμα. Το αποτέλεσμα αυτό θα ήταν άδικο, ιδίως αν την γέννηση του παιδιού με τη μέθοδο αυτή ενέκρινε και συναποφάσισε και ο πατέρας¹⁴².

Αν δεν είχε κρυοσυντηρηθεί σπέρμα του αποθανόντος συζύγου αλλά γονιμοποιημένο ωάριο, προϊόν ομόλογης τεχνητής γονιμοποίησης, τα πράγματα περιπλέκονταν ακόμη περισσότερο, με το θάνατο του συζύγου πριν την εμφύτευση του γονιμοποιημένου αυτού ωαρίου στο μητρικό σώμα. Στην περίπτωση αυτή ετίθεντο ερωτήματα αναφορικά με τον αν είναι το γονιμοποιημένο ωάριο έμβρυο, αν εφαρμόζονται τα άρθρα 36 και 1711 ΑΚ ακόμα και όταν το γονιμοποιημένο ωάριο κρυοσυντηρείται στην τράπεζα σπέρματος.

Αν γινόταν δεκτή θετική απάντηση στα ερωτήματα αυτά, δεν δημιουργούνταν θέμα καταπιστευματοδόχου, αλλά μόνο θέμα αναμονής μέχρι να γεννηθεί ο κληρονόμος και προέκυπταν το περαιτέρω τα ερωτήματα για πόσο χρόνο θα υφίστατο το νομικό πλάσμα του άρθρου 36 ΑΚ μέσω του οποίου προστατεύεται ο κυοφορούμενος και αν υπάρχει διαφορά στην προστασία μεταξύ του κυοφορούμενου του άρθρου 36 ΑΚ και του συνειλημμένου του άρθρου 1711 ΑΚ, με δεδομένο ότι σύμφωνα με τις γνώσεις του νομοθέτη κατά το χρόνο σύνταξης του ΑΚ συνειλημμένος και κυοφορούμενος ήταν το ίδιο πράγμα, ενώ με την επιστημονική εξέλιξη των τελευταίων δεκαετιών η σύλληψη ταυτίζεται με την γονιμοποίηση, αλλά η κυοφόρηση αρχίζει από τη στιγμή που τα εξωσωματικά γονιμοποιημένο ωάριο θα εμφυτευτεί στο μητρικό σώμα και θα αρχίσει να τρέφεται από αυτό. Ετίθετο δηλαδή

---

¹⁴¹ ΔΩΡΗΣ Φ., «Παρέμβαση», σε ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Συμβολές ΙΙΙ – Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 113. Σημειωτέον ότι επρόκειτο για γνήσιο νομοθετικό κενό, αφού ο ιστορικός νομοθέτης ήταν αδύνατο να προβλέψει τέτοια περίπτωση, βλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 84.

¹⁴² ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 194.

τελικά ζήτημα ενοποίησης της προστασίας του γονιμοποιημένου ωαρίου και του κυοφορούμενου εμβρύου ως προς τα κληρονομικά δικαιώματα¹⁴³.

Τέλος, πρέπει να γίνει η επισήμανση πως η εγκατάσταση ως κληρονόμου προσώπου που πρόκειται να συλληφθεί μετά το θάνατο του διαθέτη προσέβαλλε τη νόμιμη μοίρα των μεριδούχων, αφού προϋπόθεση για την ιδιότητα του νόμιμου μεριδούχου είναι και η *in abstracto* κλήση του ως εξ αδιαθέτου κληρονόμου. Το τέκνο όμως που θα συλλαμβανόταν μετά το θάνατο του πατέρα του, δεν είχε την ιδιότητα του *in abstracto* κληρονόμου κατά τη στιγμή της επαγωγής, αφού δεν ήταν συνειλημμένο και επομένως δεν συγκαταλεγόταν στους νόμιμους μεριδούχους του πατέρα του¹⁴⁴.

Όλα βέβαια τα παραπάνω επιλύονταν *de lege ferenda* με την προσθήκη στο άρθρο 1711 ΑΚ μιας διάταξης αντίστοιχης με αυτήν που τελικά προσετέθη, ότι δηλαδή την ιδιότητα του κληρονόμου μπορεί να έχει και όποιος γεννήθηκε με τεχνητή γονιμοποίηση που έγινε μετά το θάνατο του πατέρα του¹⁴⁵.

II. Μετά το νόμο 3089/2002

Ο νόμος 3089/2002 ξεκαθάρισε την αβεβαιότητα που υπήρχε στο προϊσχύσαν δίκαιο, όπου άλλωστε όλος ο θεσμός της τεχνητής γονιμοποίησης, και όχι μόνο της *post mortem*, ήταν αρρύθμιστος¹⁴⁶ και όρισε στο νέο άρθρο 1711 εδ. β' ΑΚ ότι *«Κληρονόμος μπορεί να γίνει και το τέκνο που γεννήθηκε ύστερα από μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση»*. και ότι (σύμφωνα με το εδ. γ' του ίδιου άρθρου) *«Χρόνος της επαγωγής είναι ο χρόνος θανάτου του κληρονομούμενου»*. Σε συνέχεια δε των ρυθμίσεων του άρθρου 1711 ΑΚ, όρισε ο νομοθέτης στο άρθρο 1924 ΑΚ,

---

¹⁴³ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 228-229, όπου και αναφορά σε πραγματικό περιστατικό που συνέβη στην Αυστραλία το 1984. Πρβλ. ΨΟΥΝΗ Ν., *Κληρονομικό Δίκαιο II*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, 53-54· ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 195-198, με παραπομπές σε ελληνική και γερμανική θεωρία.

¹⁴⁴ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, «Τεχνητή σπερματέγχυση *post mortem*», 653· Ο ΙΔΙΟΣ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου», 84.

¹⁴⁵ ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», 775.

¹⁴⁶ Πρβλ. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ Ι., «Η σύμβαση ιατρικής υποβοήθησης στην ανθρώπινη αναπαραγωγή (*Aerztliche Behandlung bei kuenstlicher Insemination*)», σε *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος I*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, 30-31 και 40.

προκειμένου να εξασφαλίσει τη συστηματική ενότητα του κώδικα, ότι ο ερμηνευτικός κανόνας για την ύπαρξη καταπιστεύματος στην περίπτωση που ο διαθέτης εγκατέστησε κληρονόμο πρόσωπο που δεν είχε ακόμα συλληφθεί κατά το θάνατό του, δεν ισχύει αν πρόκειται για μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση¹⁴⁷.

Μετά, λοιπόν, το νόμο 3089/2002 είτε το τέκνο εγκαταστάθηκε ως κληρονόμος με διαθήκη του πατέρα του είτε υπάρχει εξ αδιαθέτου διαδοχή, το τέκνο που γεννήθηκε με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και κατά συνέπεια δεν είχε συλληφθεί όσο ζούσε ο κληρονομούμενος, θεωρείται κληρονόμος ήδη από τη στιγμή του θανάτου.

Στην πράξη βεβαίως η κληρονομία κατά το χρόνο θανάτου του κληρονομούμενου θα επαχθεί στους λοιπούς κληρονόμους εκ διαθήκης ή εξ αδιαθέτου και με τη γέννηση του παιδιού αυτό θα αποκτήσει αναδρομικά την ιδιότητα του κληρονόμου με τις αντίστοιχες επιπτώσεις στα κληρονομικά δικαιώματα των μέχρι τότε κληρονόμων.

Αντίστοιχα φαινόμενα προς την κατάσταση αυτή αποτελούν η εκούσια αναγνώριση με διαθήκη που ανακαλύπτεται αργότερα από το θάνατο του κληρονομούμενου, καθώς και η δικαστική αναγνώριση μετά το θάνατο του πατέρα.

Η ανασφάλεια δικαίου μάλιστα δεν εκτείνεται επ' αόριστον, αφού σύμφωνα με το νόμο, η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση πρέπει να διενεργηθεί το αργότερο σε δύο χρόνια από το θάνατο του άνδρα. Υπάρχει βεβαίως το ενδεχόμενο η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση να έγινε χωρίς την απαιτούμενη δικαστική άδεια. Σ' αυτή την περίπτωση, ελλείψει και διαθήκης, η πατρότητα θα πρέπει να θεμελιωθεί με δικαστική απόφαση κατόπιν αναγνωριστικής αγωγής, σύμφωνα με το άρθρο 1465 § 3 εδ. β' ΑΚ, και μετά από την απόφαση αυτή το τέκνο θα κληρονομεί τον πατέρα του. Σημειωτέον, άλλωστε, ότι ο νόμος στο άρθρο 1711 εδ. β' και γ' ΑΚ δε διακρίνει¹⁴⁸.

Φυσικά, σε μια περίπτωση, όπως αυτή που περιγράφηκε, η αβεβαιότητα για το ποιος είναι τελικά ο κληρονόμος μπορεί να διαρκέσει επί μακρόν, χωρίς όμως

---

¹⁴⁷ Εισηγητική Έκθεση, ΙΙ.3. Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 89-90· ΨΟΥΝΗ ΝΙΚΗ, *Κληρονομικό Δίκαιο ΙΙ*, 54-55· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 59.

¹⁴⁸ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 91-92· ΨΟΥΝΗ, *Κληρονομικό Δίκαιο ΙΙ*, 57.

τελικά να παραβλάπτονται τα κληρονομικά δικαιώματα του τέκνου που γεννήθηκε με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και χωρίς άδεια από το δικαστήριο.

Ακόμα και τότε ο νόμος προστατεύει το συμφέρον του παιδιού να κληρονομήσει τον πατέρα του, έστω κι αν η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση έγινε χωρίς τους όρους του νόμου, γιατί οποιαδήποτε άλλη λύση θα ενείχε αξιολογική αντινομία, αφού το δίκαιό μας το διέπει η αρχή ότι κάθε παιδί, ανεξάρτητα από τον τρόπο σύλληψής του, πρέπει να κληρονομεί τον πατέρα του¹⁴⁹.

Αν η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση έγινε μετά το θάνατο όχι του συζύγου αλλά του συντρόφου της μητέρας, η συμβολαιογραφική συναίνεση του άνδρα θα επέχει θέση εκούσιας αναγνώρισης του τέκνου, χωρίς να ασκεί επιρροή στη νομική κατάσταση του παιδιού το αν η τεχνητή γονιμοποίηση έλαβε χώρα μέσα ή όχι στη διετία. Το συμφέρον του τέκνου κρίνεται ότι υπερτερεί της ασφάλειας των συναλλαγών και αφ' ής στιγμής θεμελιώνεται η πατρότητά του είναι και κληρονόμος του πατέρα του, όποτε κι αν γεννηθεί¹⁵⁰.

Όπως παρατηρείται σχετικά, με τη λύση που υιοθέτησε ο νομοθέτης του νόμου 3089/2002 εξυπηρετούνται τα συμφέροντα του τέκνου, χωρίς να δημιουργούνται μείζονα προβλήματα ασφάλειας δικαίου. Αυτό άλλωστε είχε υποστηριχθεί *de lege ferenda* και πριν από τη μεταρρύθμιση του 2002.

Οι πρόοδοι της γενετικής προέκυψαν πολύ μετά τις μεγάλες κωδικοποιήσεις του αστικού δικαίου στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Είναι εύλογο οι εθνικοί νομοθέτες να αγνοούσαν ή και να ήταν αδύνατο να προβλέψουν τις προόδους της ιατρικής επιστήμης. Το νομοθετικό κενό θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με αναγωγή στη συνταγματική αρχή της ισότητας και ίσης μεταχείρισης ανάμεσα στα παιδιά που προέρχονται από φυσική και στα παιδιά που προέρχονται από τεχνητή γονιμοποίηση. Πρόκειται, όπως παρατηρείται, για τελολογική *praeter legem* ερμηνεία των σχετικών κληρονομικών διατάξεων και κυρίως του άρθρου 1711 ΑΚ, με την οποία επεκτείνεται η κληρονομική ιδιότητα και στο μη συνειλημμένο¹⁵¹.

---

¹⁴⁹ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 90.

¹⁵⁰ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 92. Πρβλ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 61.

¹⁵¹ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 90· ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 198-202, με παραπομπές και στη γερμανική θεωρία.

Σημειωτέον ότι το άρθρο 1711 εδ. β' ΑΚ κάνει λόγο για «τέκνο». Κατά το πνεύμα του όμως περιλαμβάνεται κάθε πρόσωπο που γεννήθηκε με τεχνητή γονιμοποίηση. Συνεπώς μπορεί να γίνει κληρονόμος, λ.χ. και ο εγγονός, ο αδελφός κλπ., καθώς και τρίτος με κληρονομική εγκατάσταση¹⁵².

Η άλλη δυνατότητα την οποία είχε ο νομοθέτης ήταν να αναγνωρίσει στο τέκνο την ιδιότητα του καταπιστευματοδόχου, οπότε ο χρόνος επαγωγής θα μεταφερόταν στο χρονικό σημείο της γέννησης. Η λύση αυτή είχε προταθεί *de lege lata* πριν από το νόμο 3089/2002¹⁵³, ωστόσο θα έθετε το τέκνο σε δυσμενέστερη θέση αφού η σχέση βεβαρημένου και καταπιστευματοδόχου είναι ευνοϊκότερη για τον υφιστάμενο κληρονόμο, απ' ό,τι η σχέση νομέα κληρονομίας και κληρονόμου.

Ένα δεύτερο μειονέκτημα από την υιοθέτηση αυτής της λύσης θα ήταν η ανασφάλεια στις συναλλαγές, καθώς θα υπήρχε καταπίστευμα στην εξ αδιαθέτου διαδοχή, πράγμα το οποίο δεν μπορεί εύκολα να εναρμονισθεί με το σύστημα του Αστικού μας Κώδικα, και επιπλέον δε θα μπορούσαν να γνωρίζουν την ύπαρξη του καταπιστεύματος όχι μόνο τρίτοι, αλλά, πιθανόν, ούτε και ο βεβαρημένος με το «καταπίστευμα» κληρονόμος, καθώς είναι εύλογο να σκεφτεί κανείς περίπτωση κατά την οποία ούτε η βούληση του ζεύγους ούτε η δικαστική απόφαση για τη μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση να κατέστησαν γνωστές. Αντίθετα το καταπίστευμα, όπως διαμορφώνεται μέσα στον Αστικό Κώδικα, δηλαδή εκ διαθήκης, εξασφαλίζει -μέσω της δημοσίευσης της διαθήκης-την αναγκαία, τουλάχιστον τύποις, δημοσιότητα, ώστε να είναι γνωστό ότι ο κληρονόμος βαρύνεται με καταπίστευμα¹⁵⁴.

Παρόλα αυτά, στη θεωρία χαρακτηρίζεται αξιοπερίεργο το γεγονός ότι με τη λύση που προέκρινε τελικά ο νομοθέτης αναγνωρίζεται η ιδιότητα του κληρονόμου σε κάποιον ο οποίος κατά το χρόνο θανάτου του κληρονομούμενου ήταν ανύπαρκτος ως πρόσωπο και μολαταύτα είναι κληρονόμος από τη στιγμή του θανάτου του κληρονομούμενου¹⁵⁵.

Υπό το προϊσχύσαν δίκαιο, στο πλαίσιο της διατύπωσης μιας *de lege ferenda* πρότασης για το κληρονομικό δικαίωμα του τέκνου που γεννιέται με μεταθανάτια

---

¹⁵² ΦΙΛΙΟΣ, *Κληρονομικό Δίκαιο – Γενικό μέρος*, Έκτη έκδοση, 2006, 70.

¹⁵³ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Βιολογικό και κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο», 279-280.

¹⁵⁴ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 91.

¹⁵⁵ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 91.

τεχνητή γονιμοποίηση, παρατηρούνταν ότι πρέπει να γίνει στάθμιση συμφερόντων προς δύο κατευθύνσεις. Αφενός, τίθεται θέμα αιφνιδιασμού των υπάρχόντων κληρονόμων με τη γέννηση του παιδιού με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση. Ορθά όμως παρατηρείται ότι το πρόβλημα αυτό είναι πάντα υπαρκτό π.χ. υπό τη μορφή εμφάνισης μια νέας διαθήκης που καταργεί την προηγούμενη. Έτσι τελικά το πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως στο ότι η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση μπορεί να καταστεί στα χέρια της μητέρας μέσω χειραγώγησης των σχέσεων με άλλους συγγενείς και οικονομικών εκβιασμών.

Όμως και η απαγόρευση της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης θα μπορούσε να αποτελέσει μέσο χειραγώγησης και αλλοίωσης των οικογενειακών σχέσεων και της επιθυμίας του διαθέτη, αν αυτός κατά τη διάρκεια της ζωής του είχε εκφραστεί θετικά για την μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση. Αφετέρου πριν από το νόμο 3089/2002 παρέμενε ανοιχτό το θέμα της ίδρυσης συγγένειας με τον θανόντα πατέρα και προτεινόταν στάθμιση με βάση νομικά, βιολογικά ή και κοινωνικά κριτήρια¹⁵⁶.

III. Ειδικότερα ζητήματα

A. Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και διαδοχή από διαθήκη

Αν ο πατέρας του παιδιού, το οποίο γεννήθηκε με μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή, το εγκατέστησε κληρονόμο με διαθήκη, δεν εφαρμόζεται το άρθρο 1924 ΑΚ και, συνεπώς, το τέκνο που θα γεννηθεί θα είναι κληρονόμος και όχι καταπιστευματοδόχος¹⁵⁷. Αν ο πατέρας ορίζει ρητά στη διαθήκη ότι το τέκνο θα είναι καταπιστευματοδόχος, τότε η διάταξη αυτή θα είναι άκυρη (σχετικά υπέρ του τέκνου), στο μέτρο που προσβάλλει τη νόμιμη μοίρα του, δηλαδή το παιδί που εγκαταστάθηκε ως καταπιστευματοδόχος καθίσταται για το ποσοστό της νόμιμης μοίρας κληρονόμος και για το πέραν της νόμιμης μοίρας μερίδιο καταπιστευματοδόχος¹⁵⁸.

---

¹⁵⁶ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 203-208.

¹⁵⁷ Εισηγητική Έκθεση, ΙΙ.3. Πρβλ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 62.

¹⁵⁸ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 92· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 62-63. Πρβλ. επίσης Εισηγητική Έκθεση, ΙΙ.3.

Β. Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και παράλειψη μεριδούχου

Τέκνο που γεννήθηκε με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση μπορεί να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής των άρθρων 1786-1788 ΑΚ ως τέκνο που γεννήθηκε μετά τη σύνταξη της διαθήκης. Η διαθήκη είναι, επομένως, ακυρώσιμη και μάλιστα δεν μπορεί να εφαρμοστεί ο περιορισμός του εδ. β' του άρθρου 1786 ΑΚ, αφού ο κληρονομούμενος με τη συμβολαιογραφική του συναίνεση για διενέργεια μεταθανάτια τεχνητής γονιμοποίησης εκδήλωσε και τη βούλησή του το παιδί που θα γεννηθεί να είναι τουλάχιστον νόμιμος μεριδούχος του¹⁵⁹.

Πρόβλημα ανακύπτει, όμως, όσον αφορά το άρθρο 1788 ΑΚ, σύμφωνα με το οποίο το δικαίωμα για την ακύρωση διάταξης τελευταίας βούλησης παραγράφεται μετά δύο έτη από τη δημοσίευση της διαθήκης. Η γέννηση του παιδιού με μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση είναι πολύ πιθανό ότι θα γίνει μετά την πάροδο της διετίας από τη δημοσίευση της διαθήκης, αφού η τεχνητή γονιμοποίηση μπορεί να γίνει εντός διετίας από το θάνατο του κληρονομούμενου, οπότε η γέννηση θα γίνει αρκετά αργότερα. Για να έχει, επομένως το παιδί που θα γεννηθεί το δικαίωμα να ζητήσει την ακύρωση της διαθήκης πρέπει είτε να γίνει δεκτή η εφαρμογή του άρθρου 255 ΑΚ και να ανασταλεί η παραγραφή, επειδή για λόγο ανώτερης βίας εμποδίστηκε η άσκηση του δικαιώματος κατά το τελευταίο εξάμηνο του χρόνου της παραγραφής, είτε να εφαρμοσθεί αναλόγως το άρθρο 258 ΑΚ, το οποίο αφορά την αναστολή της παραγραφής κατά ανικάνων προσώπων με το επιχείρημα από το έλασσον στο μείζον (το αγέννητο τέκνο έχει μεγαλύτερη ανάγκη προστασίας από το γεννημένο αλλά μη έχον νόμιμο αντιπρόσωπο)¹⁶⁰.

Ορθότερη φαίνεται η επιλογή της πρώτης λύσης με το σκεπτικό ότι από τη στιγμή που μια περίπτωση ευθέως μπορεί να υπαχθεί στο πεδίο εφαρμογής ορισμένης διάταξης, έστω με τελεολογική διαστολή της τελευταίας, δεν συντρέχει λόγος να προσφύγουμε σε ανάλογη εφαρμογή άλλης διάταξης, η οποία μάλιστα οδηγεί εν τέλει στο ίδιο (αξιολογικά επιδιωκόμενο) αποτέλεσμα.

---

¹⁵⁹ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 92-93· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 64.

¹⁶⁰ Πρβλ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή*, 93· ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 64-65.

Γ. Άρνηση της συζύγου ή συντρόφου να κυοφορήσει

Ένα άλλο θέμα που ανέκυπτε πριν το νόμο 3089/2002 (και το οποίο παραμένει ανοικτό και υπό το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο) έχει να κάνει με την περίπτωση που η σύζυγος αρνούνταν μετά το θάνατο του συζύγου να κυοφορήσει το ωάριό της που έχει γονιμοποιηθεί από το σπέρμα του αποθανόντος. Υπήρχε, λοιπόν, το ζήτημα αν μπορούσε να απειληθεί με κληρονομική αναξιοότητα ή ο διαθέτης είχε δικαίωμα να την αποκληρώσει. Στη θεωρία προβαλλόταν η απάντηση ότι πρέπει να γίνει δεκτό ότι η γυναίκα δεν μπορεί να υποχρεωθεί να κυοφορήσει το γονιμοποιημένο ωάριο, αφού τίθεται άμεσο θέμα προσβολής της προσωπικότητάς της. Υποστηρίχτηκε πάντως ότι το τελευταίο δεν αποκλείει εντελώς ούτε την κληρονομική αναξιοότητα ούτε την αποκλήρωσή της¹⁶¹.

Ήδη και υπό το νόμο 3089/2002 σχετικά με το αν μπορεί ο σύζυγος ή σύντροφος μπορεί να περιλάβει στη διαθήκη του διάταξη με την οποία υποχρεώνει τον επιβιούντα να προβεί σε μεταθανάτια γονιμοποίηση (π.χ. ως αίρεση για εγκατάσταση στο σύνολο της κληρονομίας ή με την κύρωση περιορισμού στη νόμιμη μοίρα κλπ.), υποστηρίζεται η άποψη ότι ενόψει της ειδικής ρύθμισης στο νέο άρθρο 1457 ΑΚ της μεταθανάτιας τεχνητής γονιμοποίησης, ορθό είναι να γίνει δεκτό ότι μια τέτοια διάταξη τελευταίας βούλησης δεν είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη¹⁶². Η άποψη αυτή πάντως δε φαίνεται σωστή, τουλάχιστον στη γενικότητά της. Πρέπει να σκεφτούμε άλλωστε το βάρος που αναλαμβάνει η μητέρα φέρνοντας στον κόσμο ένα παιδί, το οποίο θα πρέπει να αναθρέψει μόνη της, αλλά και τον ενδεχόμενο περιορισμό που θα υποστεί η κληρονομική μερίδα της με τη γέννηση του παιδιού, αφού στην περίπτωση της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής θα περιοριστεί αυτομάτως στο 1/4, σύμφωνα με το άρθρο 1820 ΑΚ.

---

¹⁶¹ ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», 229-230.

¹⁶² ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, 412· Ο ΙΔΙΟΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης*, 25.

Μέρος Τέταρτο: Επιλογικά

Όπως φάνηκε από την ανάπτυξη που προηγήθηκε και από την παρουσίαση των απόψεων που είχαν υποστηριχτεί υπό το προϊσχύσαν δίκαιο, ήταν αναγκαία η επέμβαση του νομοθέτη, προκειμένου να ρυθμίσει την ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή γενικά και την *post mortem* ειδικότερα. Για λόγους ασφάλειας δικαίου χρειάζεται ξεκάθαρη νομοθετική δραστηριότητα με τη συνδρομή και της θεωρίας. Αυτό είναι απαραίτητο, επειδή, όπως παρατηρείται¹⁶³, η νομολογία δεν μπορεί να αναπτύξει εδώ μόνη της αξιόπιστο δικαιοπλαστικό έργο, καθώς η δικαιοική περιοχή είναι άγνωστη και ανεξερεύνητη. Η νομολογία καλείται να δώσει λύσεις. Δεν επιχειρεί η ίδια πρωτογενή θεωρία, υπό την έννοια ότι δεν έχει την πολυτέλεια να αμφιβάλλει και να δοκιμάζει λύσεις. Εφαρμόζει, καταρχήν, λύσεις απόλυτα δεκτές. Αυτό πολλώ μάλλον ισχύει σε περιπτώσεις, όπως η μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση, που μάλλον σπάνια θα πάρουν το δρόμο της δικαστηριακής επίλυσης.

Μέσα στην πενταετία που πέρασε από την τροποποίηση του Αστικού Κώδικα με το νόμο 3089/2002 δε φαίνεται να προέκυψαν σε νομολογιακό επίπεδο εντάσεις και αμφισβητήσεις όσον αφορά την πρωτοποριακή διάταξη για τη μεταθανάτια τεχνητή αναπαραγωγή. Στη θεωρία, ωστόσο, υπήρξε αξιόλογη παραγωγή με επιχειρηματολογία από πολλές αφετηρίες και προς πολλές κατευθύνσεις.

Τελικά, το συμπέρασμα ίσως πρέπει να είναι ότι, για να γίνει αποδεκτή η νομική ρύθμιση ενός τέτοιου πολυσύνθετου και πολυδιάστατου θέματος, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να επιτυγχάνεται η αρμονική σύζευξη της τεχνολογίας και του ανθρώπινου προσώπου του αστικού (εδώ του οικογενειακού και κληρονομικού) δικαίου υπό το φως της συνταγματικής αρχής της αξίας του ανθρώπου και της προστασίας του παιδιού που θα γεννηθεί.

---

¹⁶³ ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη», 220-221.

Συντομογραφίες

ΑΚ:	Αστικός Κώδικας
Αρμ.:	Αρμενόπουλος (περιοδικό)
βλ.:	βλέπε
δηλ.:	δηλαδή
Διδικ:	Διοικητική Δίκη (περιοδικό)
Δνη:	Δικαιοσύνη (περιοδικό)
ΔΤΑ:	Δικαιώματα του Ανθρώπου (περιοδικό)
εδ.:	εδάφιο
ΕΕΝ:	Εφημερίς Ελλήνων Νομικών (περιοδικό)
εκδ.:	εκδόσεις ή έκδοση
ΕλλΔνη:	Ελληνική Δικαιοσύνη (περιοδικό)
επ.:	επόμενα
ΕΣΔΑ:	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΚΠολΔ:	Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
ΚριτΕ:	Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης (περιοδικό)
λ.χ.:	λόγου χάριν
ν.:	νόμος
ΝΔ:	Νέον Δίκαιον (περιοδικό)
ΝοΒ:	Νομικό Βήμα (περιοδικό)
ό.π.:	όπου παραπάνω
περ.:	περίπτωση
ΠοινΧρ:	Ποινικά Χρονικά (περιοδικό)
πρβλ.:	παράβαλε
π.χ.:	παραδείγματος χάριν
Σ.:	Σύνταγμα
σελ.:	σελίδα
στοιχ.:	στοιχείο
ΣυνΘΕΚ:	Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
ΤοΣ:	Το Σύνταγμα (περιοδικό)
υποσ.:	υποσημείωση
ΧρΙΔ:	Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (περιοδικό)
χ.χ.:	χωρίς χρονολογία

Βιβλιογραφία

Ι. Βιβλία

(Από τα συλλογικά έργα που σημειώνονται με αστερίσκο ορισμένες συμβολές άμεσα συνδεόμενες με το θέμα της εργασίας περιλαμβάνονται και στον πίνακα των άρθρων)

ΒΙΔΑΛΗΣ ΤΑΚΗΣ, *Ζωή χωρίς πρόσωπο – Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.

*ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ, *Η κλωνοποίηση στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000.

ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Ατομικά Δικαιώματα*, τόμοι Α-Β β' έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005.

ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ (επιμ. Τ. Βιδάλης, Κ. Μανωλάκου), *Κείμενα για τη βιοηθική*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

*ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995.

*ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Συμβολές ΙΙΙ – Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΟΜΙΚΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ (επιμ. Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη), *Τεχνητή γονιμοποίηση και γενετική τεχνολογία: η ηθικονομική διάσταση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.

ΙΕΡΟΘΕΟΣ (Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου), *Βιοηθική και Βιοθεολογία*, εκδ. Ι.Μ. Γενεθλίου Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία, 2005.

ΚΑΡΑΣΗΣ ΜΑΡΙΑΝΟΣ, *Βιοηθική και βιονομία στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006.

ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1993.

ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ΈΦΗ, *Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο- Η ειδική ελληνική νομοθεσία: Νόμοι 3089/2002 και 3305/2005*, β' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005.

ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ΈΦΗ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, Τόμος ΙΙ, Τρίτη έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.

ΚΟΥΤΣΕΛΙΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, *Βασικές αρχές βιοηθικής, ιατρικής δεοντολογίας και ιατρικής ευθύνης*, Επιστημονικές Εκδόσεις «Γρ. Παρισιάνος», Αθήνα, 1999.

ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ ΙΣΜΗΝΗ, *Βιοϊατρικές εξελίξεις και Συνταγματικό Δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994.

ΛΕΚΚΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Ελεύθερη ένωση και πατρότητα κατά τον ΑΚ*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.

ΜΑΝΕΣΗΣ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ, *Συνταγματικά Δικαιώματα: α' ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις*, δ' έκδοση, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, χ.χ.

ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Επιτεύγματα της σύγχρονης γενετικής ηθική θεώρησης*, 3^η εκδ. Αθήνα, 1990.

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Η συγγένεια: ίδρυση-ανατροπή-έννομες συνέπειες*, εκδ. Βασ. Κατσαρού, Αθήνα, 2005.

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Κληρονομικό Δίκαιο*, 5^η έκδοση, εκδ. Δίκαιο και Οικονομία – Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 1989.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, 3^η έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Η τεχνητή αναπαραγωγή στον Αστικό Κώδικα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999.

ΡΕΘΥΜΙΩΤΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, *Ρύθμιση ή αυτορρύθμιση; Το παράδειγμα της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, *Η τεχνητή γονιμοποίηση*, Εκλαϊκευμένη Νομική Βιβλιοθήκη, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006.

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, *Οικογενειακό Δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006.

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, *Η νέα ρύθμιση της τεχνητής γονιμοποίησης και της συγγένειας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ ΧΑΡΙΣ, *Οικογένεια και γονιμότητα στην Ελλάδα. Ανάλυση κατά γενεές – Έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006 [περί γονιμότητας στις σελ. 38-41].

ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο Γ' Θεμελιώδη Δικαιώματα*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987.

ΦΙΛΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ, *Κληρονομικό Δίκαιο – Γενικό μέρος*, Έκτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006.

ΦΙΛΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ, *Κληρονομικό Δίκαιο – Γενικό μέρος*, Τέταρτη έκδοση, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998.

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Τρίτη έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2006.

ΨΟΥΝΗ ΝΙΚΗ, *Κληρονομικό Δίκαιο I*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004.

ΨΟΥΝΗ ΝΙΚΗ, *Κληρονομικό Δίκαιο II*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004.

II. Άρθρα

ΑΓΑΛΟΠΟΥΛΟΥ ΠΗΝΕΛΟΠΗ, «Προσδιορισμός των φορέων της γονικής μέριμνας σε περίπτωση τεχνητής γονιμοποίησης», σε *Νόμος 3 – Χαριστήρια στο Ιωάννη Δεληγιάννη*, Δεύτερο Μέρος, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 227-238.

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ ΙΣΜΗΝΗ, «Η σύμβαση ιατρικής υποβοήθησης στην ανθρώπινη αναπαραγωγή (Aerztliche Behandlung bei kuenstlicher Insemination)», σε *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 27-42.

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ ΙΣΜΗΝΗ, «Γενετική και Αστικό Δίκαιο», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 221-231.

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ ΙΣΜΗΝΗ, «Νομικά προβλήματα από την τεχνητή γονιμοποίηση (Προβλήματα Αστικού Δικαίου)», *ΝοΒ* 1986, 10-17.

ΒΑΜΒΕΤΣΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, «Η τεχνητή γονιμοποίησης», *ΕΕΝ* 1960, 241-246.

ΒΕΛΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Ζητήματα από το ν. 3089/2002 για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή (τεχνητή γονιμοποίηση)», *ΧρΙΔ* 2003, 495-498.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, «Το δίκαιο και η εξέλιξη της βιοτεχνολογίας» *ΔτΑ* 2004, 849-857.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, «Το ιδιωτικό δίκαιο στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα», *ΔτΑ*, 2004, 721-743.

ΔΑΛΛΑ-ΒΟΡΓΙΑ ΠΑΝ., «Τεχνητή γονιμοποίηση με το σπέρμα του αποθανόντος συζύγου», *ΝοΒ* 1986, 1673-1674.

ΔΑΣΚΑΡΟΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Παρατηρήσεις έπειτα από τον νόμον υποβοηθουμένης αναπαραγωγής (ν. 3089/2002)», *ΧρΙΔ* 2004, 193-202 = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 221-248.

ΔΑΣΚΑΡΟΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Συμπεράσματα», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές*

συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994), εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 285.

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Η επίδραση των νέων μορφών τεχνητής αναπαραγωγής του ανθρώπου στη διαμόρφωση του ελληνικού δικαίου της συγγένειας», *Αρμ.* 1995, 277-287 = ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ.199-219.

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Ίδρυση και αμφισβήτηση της συγγένειας κατά το ελληνικό δίκαιο: Δογματική και συγκριτική προσέγγιση από τη σκοπιά τόσο της φυσιολογικής όσο και της τεχνητής γονιμοποίησης», *ΕΛΛΔινη* 1992, 1-19.

ΔΟΚΟΥΜΕΤΖΙΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Η σεξουαλική ελευθερία: Σημείο αναφοράς και θεμελίωσής της στο ισχύουν δίκαιο», *Δίκαιο και Πολιτική* 13-14 (1986), 329-371.

ΔΩΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ, «Παρέμβαση» σε ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Συμβολές III – Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σελ. 112-114.

ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Η ευθύνη του ιατρού», *ΝοΒ*, 1973, 1-7.

ΙΕΡΟΘΕΟΣ (Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου), «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή – νέος νόμος (εισήγηση ενώπιον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος την 6^η Οκτωβρίου 2005)», σε www.ecclesia.gr.

ΚΑΛΛΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Βιοτεχνολογία και Αστικό Δίκαιο», σε ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σελ. 13-20.

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Εξωσωματική γονιμοποίηση: ηθικά και νομικά προβλήματα», *ΠοινΧρ* 1988, 937-945.

ΚΑΡΑΣΗΣ ΜΑΡΙΑΝΟΣ, «Το Σχέδιο Νόμου για την "Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή" - Κριτική θεώρηση», *ΧρΙΔ* 2002, 577-585.

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Το ζήτημα της "τρίτενέργειας" των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων: Η ισότητα των φύλων και ο θεσμός της οικογένειας στην ελευθερία τελευταίας βούλησης», *ΤοΣ* 1981, 1-41.

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Παρατηρήσεις στην Απόφαση της 25^{ης} Φεβρουαρίου 1975 του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Δυτικής Γερμανίας (BVerfGE, 39, 1 επ.)», *ΤοΣ* 1976, 226-237 [Η σχολιαζόμενη απόφαση σε μετάφραση Κ. Ζώρα, *ΤοΣ* 1976, 212-225].

ΚΟΚΚΟΛΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Τα δημιουργούμενα προβλήματα εκ της μεταμοσχεύσεως εμβρύου εντός της μήτρας αγόνου γυναικός», *Δνη* 1971, 97 επ.

ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΑΘΗΝΑ, «Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή: Ανάμεσα στην ελευθερία της φυσικής αναπαραγωγής και το νομοθετημένο δικαίωμα της τεχνητής αναπαραγωγής», σε *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 395-420.

ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΑΘΗΝΑ, «Η ανωνυμία του δότη σπέρματος στην τεχνητή γονιμοποίηση ως νομικό και ηθικό ζήτημα», *Αρμ* 2000, 710-716.

ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΑΘΗΝΑ, «Βιοτεχνολογία και βιοηθική – η διαπραγμάτευση του «Mothering»», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 259-265.

ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Σύγχρονα προβλήματα του οικογενειακού δικαίου», σε ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΑΤΡΩΝ, *Νομικά Ανάλεκτα Ι*, Πάτρα, 1989, 11-23.

ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση με χρήση ξένου γεννητικού υλικού», *ΧρΙΔ* 2005, 668-670.

ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Η ίδρυση της συγγένειας με τον πατέρα μετά τον ν. 3089/2002», *ΧρΙΔ* 2003, 498-512.

ΚΟΥΜΟΥΤΖΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Παρατηρήσεις στο ν. 3089/2002», *ΧρΙΔ* 2003, 190-192.

ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ΈΦΗ, «Μεταθανάτια τεχνητή γονιμοποίηση και πρόωρη γέννηση: Η ίδρυση της συγγένειας», *ΧρΙΔ* 2005, 97-99 = *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 431-439.

ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ΈΦΗ, «Το Σχέδιο Νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και ο αντίλογος στις αντιδράσεις εναντίον του», *ΧρΙΔ*, 2002, 676-679.

ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ΈΦΗ, «Υποβοηθούμενη αναπαραγωγή με κρυοσυντηρημένο γεννητικό υλικό», *ΧρΙΔ* 2001, 769-777.

ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ΈΦΗ, «Σπέρμα, ωάριο και γονιμοποιημένο ωάριο που βρίσκονται έξω από το ανθρώπινο σώμα – Η νομική τους φύση και μεταχείριση κατά το αστικό δίκαιο (προβλήματα εξωσωματικής γονιμοποίησης)», *Αρμ.* 1999, 465-479.

ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ ΈΦΗ, «Η ίδρυση της συγγένειας με τη μητέρα στην περίπτωση του δανεισμού μήτρας: μια νομοθετική πρόταση», *Αρμ.* 1994, 1233-1236 = ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 235-241.

ΚΟΥΤΣΕΛΙΝΗΣ Α. – ΜΙΧΑΛΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ Μ., «Σκέψεις και νεώτερες απόψεις για την τεχνητή γονιμοποίηση», *ΠοινΧρ* 1980, 305-312.

ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ, «Συνταγματικά προλεγόμενα σε ένα ζήτημα βιοηθικής», *ΔιΔικ* 1994, 1089-1096.

ΚΟΥΤΣΟΥΡΑΔΗΣ ΑΧΙΛΛΕΑΣ, «Προβλήματα απ' τη θεμελίωση της συγγένειας εξ αίματος τέκνων γεννημένων σε γάμο – Καταγραφή μιας πενταετούς πορείας των νέων ρυθμίσεων του ΑΚ», *ΕΛΛΔνη* 1988, 1325-1337.

ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ ΙΣΜΗΝΗ, Βιοτράπεζες: «Η νέα πρόκληση για το δημόσιο δίκαιο», *ΔΤΑ*, 2004, 891-919.

ΚΡΙΑΡΗ-ΚΑΤΡΑΝΗ ΙΣΜΗΝΗ, «Το Σύνταγμα και το Σχέδιο Νόμου της Ειδικής Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης "Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή"», *ΧρΙΔ*, 2002, 679-688.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛ, «Το δίκαιο της συγγένειας στην ιατρικά υποβοηθούμενη τεκνοποίηση», σε ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Συμβολές ΙΙΙ – Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σελ. 87-107.

ΜΑΡΙΝΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ, «Γενετική μηχανική και δίκαιο», *ΕΛΛΔνη* 1998, 1221-1233.

ΜΟΥΖΟΥΛΑΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Τεχνητή γονιμοποίηση – Οι εξελίξεις στη γενετική ως επιταγή εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου», *ΝοΒ* 1991, 994-999.

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, «Η κλωνοποίηση του ανθρώπου: Ρυθμίσεις και εξελίξεις στο πλαίσιο των παγκόσμιων και περιφερειακών διεθνών οργανισμών», *ΔτΑ* 2004, 859-883.

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Ζητήματα από τη νομική φύση των κρυοσυντηρημένων γαμετών και γονιμοποιημένων ωαρίων και από τη δημιουργία μονογονεϊκής οικογένειας με υποβοηθούμενη αναπαραγωγή», σε *Γενέθλιον Απόστολου Σ. Γεωργιάδη, Τόμος Ι*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006, σελ. 557-574.

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Ζητήματα από τη συγγένεια σε περίπτωση δανεισμού μήτρας και από τη γονιμοποίηση κρυοσυντηρημένου σπέρματος», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 255-257.

ΠΑΪΣΙΔΟΥ ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ, «Κρυοσυντηρημένο έμβρυο: ένα πολυδιάστατο νομικό ζήτημα της Βιοτεχνολογίας», *ΕΛΛΔνη* 1994, 1469-1477.

ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ, «Παρατηρήσεις στο Σχέδιο Νόμου για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή», *ΧρΙΔ*, 2002, 586-590.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑ, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις στη συγγένεια και άρθρα 1463-1464», σε ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ ΑΠ. – ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ ΜΙΧ., *Αστικός Κώδιξ*, Αθήνα, 1991, σελ. 499-536.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΜΑΡΗ ΔΗΜΗΤΡΑ, «Εκούσια αναγνώριση εκτός γάμου τέκνου στην υποβοηθούμενη αναπαραγωγή κατά τον ν. 3089/2002», *ΚριτΕ* 2002/2, 151-163.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΜΑΡΗ ΔΗΜΗΤΡΑ, «Η συγκατάθεση του τεκμαιρόμενου πατέρα στην τεχνητή γονιμοποίηση», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 243-245.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΜΑΡΗ ΔΗΜΗΤΡΑ, «Η συγκατάθεση του τεκμαιρόμενου πατέρα στην τεχνητή γονιμοποίηση», *ΚριτΕ* 1994/2, 115-127.

ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΘΕΟΦΑΝΩ, «Ζητήματα βιοηθικής στην Σύμβαση του Oviedo σε σχέση και με τον ν. 3089/2002», *ΧρΙΔ* 2006, 385-397.

ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΘΕΟΦΑΝΩ, «Νομικά και ηθικά προβλήματα από την βοηθούμενη αναπαραγωγή μετά την εμμηνόπαυση», *ΚριτΕ* 1998/2, 25-37.

ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΘΕΟΦΑΝΩ, «Τεχνητή γονιμοποίηση: Βιολογία και συγγένεια. Επεμβάσεις στο DNA και μορφές εργαστηριακής αναπαραγωγής. Σύγχυση ορίων επιστημονικής φαντασίας και πραγματικότητας», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 247-253.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, «Προβλήματα κληρονομικού δικαίου από τις εφαρμογές της γενετικής τεχνολογίας», σε ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, *Συμβολές ΙΙΙ – Νομική προσέγγιση των σύγχρονων προβλημάτων της Βιογενετικής*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σελ. 79-85.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Lex dei, lex populi;», *ΧρΙΔ*, 2002, 673-675.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Σημείωση στην ΠρωτΗρακλ 31/5803/176/1999», *ΝοΒ* 2000, 499-500.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Τεχνητή σπερματέγχυση post mortem», σε *Νόμος – Αφιέρωμα στον Νικόλαο Σ. Παπαντωνίου*, Θεσσαλονίκη, 1996, 645-654.

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΡΟΚΟΠΗΣ, «Συνταγματικές όψεις του δικαιώματος αναπαραγωγής», *ΔτΑ*, 2004, 885-889.

ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ, «Η τεχνητή γονιμοποίησης», *ΝΔ*, 1960, 529-535.

ΡΕΘΥΜΙΩΤΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, «Η βιοηθική και η ρύθμιση της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής», σε Θ.Κ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, Χ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ κ.ά., *Αυτορρύθμιση*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2005, 133-161.

ΣΚΟΡΙΝΗ-ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ ΞΕΝΗ, «Σημείωση στην ΠρωτΗρακλ 31/5803/176/1999», *ΝοΒ* 2000, 497-499.

ΣΟΥΡΛΑΣ ΠΑΥΛΟΣ, «Το ηθικό δίλημμα του νομοθέτη», *Το Βήμα – Νέες Εποχές*, Κυριακή 18-2-2001, σελ. Β69.

ΣΤΑΜΠΕΛΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Αναγνωριστική αγωγή για την ύπαρξη ή μη ύπαρξη σχέσης γονέα και τέκνου (ΚΠολΔ 614 επ.) – Με αφορμή της Πολ. Πρωτ. Ηρακλείου 126/2000», σε ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σελ. 154-164.

ΣΤΑΜΠΕΛΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Τεχνητή γονιμοποίηση, προσδιορισμός της συγγένειας επί χορήγησης γενετικού υλικού από τρίτα πρόσωπα», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 263-265.

ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ, «Η τεχνητή σπερματέγχυσις και το δίκαιον», *ΠοινΧρ* 1958, 380-383 και 456-459.

ΧΕΛΙΔΟΝΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, «Το κληρονομικό δικαίωμα τέκνου γεννημένου με μεταθανάτια σύλληψη – Μια δικαιοσυγκριτική επισκόπηση», σε ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 167-223.

ΧΡΙΣΤΑΚΑΚΟΥ-ΦΩΤΙΑΔΗ ΚΑΛΛΙΟΠΗ, «Παρέμβαση», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 283.

ΧΡΙΣΤΑΚΑΚΟΥ-ΦΩΤΙΑΔΗ ΚΑΛΛΙΟΠΗ, «Γενετική και προστασία της προσωπικότητας [Σκέψεις με αφορμή την απόφαση BGH, 9.11.1993 – VI ZR 62/93, NJW1994, 127]», *ΚριτΕ* 1994/2, 353-365.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Γενετική αλήθεια και φαινόμενο δικαίου στη συγγένεια – Προς μια ενοποίηση του δικαίου της συγγένειας: πατρότητας-μητρότητας», *ΚριτΕ* 1995/1, 253-291.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Γενετική αλήθεια και φαινόμενο δικαίου στη συγγένεια – Προς μια ενοποίηση του δικαίου της συγγένειας: πατρότητας-μητρότητας», ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ, *Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστικό δίκαιο*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, 239-287.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Βιολογικό και κοινωνικοσυναισθηματικό κριτήριο ή αλήθεια και φαινόμενο δικαίου στη συγγένεια», σε ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΣΤΙΚΟΛΟΓΩΝ, *Σύγχρονα ζητήματα αστικού δικαίου πέρα από το σύστημα του Αστικού Κώδικα: Νέες μορφές συμβάσεων, Προστασία των καταναλωτών, Γενετική Τεχνολογία (1^ο Συνέδριο, Ναύπακτος 27-28 Μαΐου 1994)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1995, σελ. 267-282.